

Шербо РАСТОДЕР*

ПЕТРОВИЋИ У ЕГЗИЛУ – СУТОН ЈЕДНЕ ДИНАСТИЈЕ

Први свјетски рат и његов крај означио је и сумрак владавине неких познатих европских династија. У Русији су Романови послије 304 године владавине (1613-1917) нестали као жртве револуционарне страсти Октобарске револуције. Најстарија европска династија Хабзбурговци су послије тачно седам вјекова владавине (1218-1918) завршили своју владавину са Карлом IV (1916-1918) који је у новембру 1918. био принуђен да абдицира. Њемачка феудална породица и династија Хоенцолерни, који су још 1415. постали изборни кнезови римско-њемачког царства, и који су у XVIII вијеку увели Пруску у ред великих сила, под чијим је жезлом изведену уједињење Њемачке, завршили су своју историјску мисију са Вилхелмом II (1888-1918), који је забачен са пријестола по окончању свјетског рата. У ово вријеме своју 634. годишњу владавину (1288-1922) завршили су и Османи у Турској, 16. новембра 1922. године, када је посљедњи султан, Вахидедин, заједно са својим сином изbjегao из Цариграда. Убрзо га је Турска народна скупштина 1923. збацила са пријестола изабравши Кемала Ататурка (1881-1938) за првог предсједника Републике. За формални чин нестанка османске династије и царства узима се 3. март 1924. када је Велика национална скупштина укинула и халифат послије чега је халифа Абдулмецид II (1868-1944) напустио Цариград. Слична судбина задесила је и Петровиће послије скоро 221 године владавине (1697-1918). Могло би се рећи да је у I свјетском рату и догађајима произашлим из њега, одсвиран реквијум бројним европским династијама по музичи која је у европској историји најављена „Марселејзом” и француском револуцијом. У овом друштву свргнутих династија, Петровићи су били једини који свој крај нијесу дочекали у земљи којом су владали, као што су били једини који нијесу нестали у вртлогу револуције као нпр. Романови. Били су једина династија која се је у I свјетском рату не само борила на страни савезника већ је већи дио тога рата уживала

* Доктор историјских наука, ванредни професор Филозофског факултета у Никшићу.

њихово гостопримство. Једино Петровиће није наслиједила републиканска власт, нити политичка елита која их је формално лишила пријестола. Само су они уклоњени да би направили мјеста другој династији. Од свих савезничких краљева, који су током рата били приморани да напусте своје земље, једино се црногорски краљ Никола није вратио из егзила, захваљуји, прије свега, „гостопримству” Француске и политици великих сила, које су пројекту југословенске државе на развалинама хабзбуршког царства, подредили судбину Црне Горе и њене династије. Испоставило се да краљ Никола није имао чиме да „плати” своју „повратну карту” европској прагматичној дипломатији, те је његово позивање на примјер српског краља Петра, или белгијског краља Алберта, био само узалудни вапај немоћног владара, који још није био свјестан да му је судбина била много раније одређена, али се дugo одлагало да му се то саопшти. Када је почетком 1916. године био приморан да напусти Црну Гору, краљ Никола је имао искуство 75-годишњег старца, али и лакомисленост владара који је био на трону већ 56 година. Краљица Милена (1847-1923) је тада била старица од 69 година, док су синови Данило (1871-1939), Мирко (1879-1918) и Петар (1889-1932), као и двије наудате кћерке, Ксенија (1881-1960) и Вјера (1887-1927), већ били у годинама које су обавезивале на одговорност. Од поменутих, само је књаз Мирко остао у земљи, изјавивши да жели у тешким тренуцима да остане са Црногорцима и дијели са њима добро и зло. Показаће се да је, за противнике Петровића, његов оstanак био исто толико „сумњив”, колико и одлазак других.¹

Сједиште црногорског двора у егзилу је до маја 1916. године, било у Бордоу, а од тада, па до маја 1920, у дворцу Неји код Париза (*Neuilly sur Seine rue Ancelle 9 et 4*), када се краљ Никола са породицом сели у Кан и касније у Кап д' Антиб на Азурној обали. У току и послије рата у емиграцији

¹ Види: Милош Живковић, *Пад Црне Горе*, Подгорица 2000, 211; Живковић наводи да је овој одлуци књаза Мирка претходила жестока свађа са оцем, краљем Николом, који је инсистирао да овај крене на пут са њима. Квалификујући књаза Мирка као „породичног нездадовольника”, који је од стране свога оца чак и био конфиниран за вријеме рата, због понашања које је штетило угледу династије, Живковић примјеђује како је Мирков оstanак у пропаганди коришћен против краља Николе који је оптуживан да је намјерно оставио књаза Мирка како би у случају побједе Централних сила осигурао свој повратак; Др Иво Јовићевић наводи у својим сјећањима следећи разлог останка књаза Мирка: „Пошто је пресјолонаследник био раније изашао из земље, коју је сада и краљ напуштао, он је хијио останак са народом и чекао да се првилке измијене, па да се прогласи за владара Црне Горе, те да се тако освети брашту и очу за претпостављена малтареширања и омаловажавања...”

Види: Др Иво Јовићевић, *О људима и доѓајима, Сјећање једног федералиста*, Цетиње 1995, 111.

у Швајцарској се налазила и краљева кћерка Ана и зет Франц Батемберг, као њемачки емигранти, да би послије Октобарске револуције у емиграцију приспјели и његова кћерка Милица и зет Петар Николајевич Романов.² О животу и раду краљевске породице из периода егзила зна се релативно мало. Зато прије него нешто више кажемо о династији Петровић у егзилу, посебно за период послиje њене детронизације на Подгоричкој скупштини 1918. године, чини нам се смисленим поставити једно питање:

I. ГДЈЕ ЈЕ АРХИВА ЦРНОГОРСКОГ ДВОРА ЗА ПЕРИОД ПОСЛИЈЕ 1916?

Они који боље познају наведену проблематику уочиће да у црногорским архивима нема документа послије 1916. године са својеручним потписом краља Николе, као што истраживачи уочавају да сва позната документа из овога периода која се везују за чланове династије су или она објављена у „Гласу Црногорца”, или су пак сачувана у фондовима лица и институција којима су упућивана. Такође се уочава велика празнина, усљед недостатка докумената из Нејског периода (1916-1920) црногорске емигрантске владе и скоро потпуна празнина у документацији која би се везивала за црногорски двор. Познато је да је краљ Никола приликом повлачења у јануару 1916. године са собом понио и дио дворске архиве. Транспорт, који је пратио генерал Анто Гвозденовић са дежурним дворским официрима који се кретао током Бојане, био је тако лоше организован да је „био остављен бомбардовању аустријских аеороплана и пљачки Арнаута”. Губитак ове архиве краљ Никола је сматрао великим губитком у свом животу.³ Према једном извору, ова архива је враћена из Скадра у октобру 1918. године кад је закопана.⁴ У дворишту цетињског двора, Архива је откопана 14. априла 1923. године. На дубини од два метра било је закопано шест кожних куфера и сандука. У пет кофера се налазила архива краља Николе, док су у шестом биле драгоцености из доба Црнојевића и касније. У кући сељака Пера Живкова Стојановића, у селу Груда, била су сакривена четири сандука драгоцености, који су отворени 15. априла 1923. године у присуству Милоша

² Види: Илија Ф. Јовановић, *На двору краља Николе, Усјомене из мој живота*, Цетиње 1998, 150.

³ Милош Живковић, *Пад Црне Горе*, Подгорица 2000, 201/202. Пишући о томе, Живковић даље наводи: „Краљ и његова породица на шај су начин оставали без једне преобуке, а наша народна историја без једне старе, велике и драгоцене архиве, прикупљене близу две стотине године. Доцније се краљ горко јадао и жалио како га никакав ћубијак у животу није штолико дирнуо колико ћубијак ше архиве, писане ризнице часни и славе Црне Горе и куће Петровића Његоша”.

⁴ Алманах *Шематизам Задјске бановине*, Сарајево 1931, 198.

Зечевића, професора Војне академије, изасланика југословенског министра унутрашњих дјела. У сандуцима су чуване златне и сребрене ствари, ордење са брилијантима, вриједне иконе, разни поклони, фамилијарни накит, акције Црногорске банке и сл. Записник о пронађеним стварима је сачињен 18. априла 1923. године, а комисија која је почела попис ископане архиве у септембру 1923. године пописала је 10433 документа, закључно са 1915. годином.⁵ Због свега тога, тешко је данас претпоставити, да оistarјелом црногорском краљу, није нико (а знамо да јесте) писао за пуних пет година (1916-1921), или да је он само писао оно, што је слао на различите адресе јавних и политичких личности. Скоро би се поуздано могло закључити, на основу увида у расположиву грађу, да је архива црногорског двора, па и владе, из овога периода за сада остала непозната. А да је постојала – постоје увјерљиви докази. Послије сеобе црногорског двора и владе у мају 1920. године, (владе у Рим, а двора у Кап д' Антиб), у Нејију је остала богата писана заоставштина. Већ у октобру се јавио купац за црногорске касе у којима су чуване важнији документи и драгоцености.⁶ У то вријеме је из црногорског конзулатата у Женеви, од црногорског конзула др Јова Вукића цјело-купну архиву преузимао Андрија Прља, секретар Министарства спољних

⁵ Комисија је пописала 16 пергамената; 23 хрисовуље; 1050 аката недатираних, од којих су 159 били прилози, док су остали акти били из периода 1600-1915. Комисију су чинили: Милован Џаковић, велики жупан; Никола Шкевић, обласни просвјетни инспектор; Саво Џеровић, члан Великог Суда, којег је доцније замијенио Стево Греговић, предсједник Окружног суда на Цетињу. Комисија је направила и попис драгоцености из пронађена четири сандука и смјестила их у двор, потом списак црквених ствари и попис књига дворских библиотека. У библиотеци у двору су пронађена 8093 дјела, као и 1573 дјела нађена по разним собама двора. У дворцу на Тополици у Бару су пронађена 294 дјела и све ове књиге су сабране у дворску библиотеку. Комисија је инвентарисала и пописала за музеј 2513 предмета, међу којима је био и мањи дио из двора престолонаследника Данила на Цетињу и књаза Мирка на Крушевцу. У једном предсобљу двора пронађено је 20 сандука разних списка, за које се тек касније установило да представљају драгоцену архиву, међу којом је била и преписка Петра I, потом 1718 Његошевих писама, преписка књаза Данила и сл... Из Манастира је комисија пренијела велики дио архиве црногорских министарстава и судова, док се главни дио државне архиве налазио у поткровљу Владиног дома.

Види: Експозе великог жупана Зетске области г. Милована Џаковића поднијет на првом редовном састанку чланова Обласне Скупштине на Цетињу 28. фебуара 1927, Цетиње, 1927, 58-65.

⁶ Државни Архив Црне Горе (ДАЦГ), Фонд емигрантске владе (ФЕВ), Министарство иностраних дјела (МИД), Рим 1919-1920, Рајнвајн – Јовану Пламенцу, Неји 21. X 1920.

послова емигрантске владе.⁷ Поред тајних докумената конзулате, свакодневне преписке, овдје су се налазиле и разне драгоцености Црногораца умрлих у Швајцарској у том периоду.⁸ У априлу 1921. године Архив Министарства спољних послова је био спакован у 10 врећа, а архив Краљевског посланства у Паризу у три вреће и све је пренијето код извјесних г. Десбонс Мацолина и гђе Кастио,⁹ док је Архив Министарства унутрашњих послова спакован у пет врећа и пренијет код г. Мацолина.¹⁰ Тачније, архив, писани материјали и брошуре о Црној Гори били су смјештени на три адресе у Паризу: 1. M. l'avocat Georges Desbons, 7, rue des Walons a Paris; 2. M. le commandant Mazzolini, 24. rue Georges Bizet; 3. Mm Castiglio, 115, rue de la Pompe. Џелокупна архива црногорске владе из периода егзила у Француској је била смјештена у врећама које су раније служиле за пиринач, шећер или кафу. Укупно је било 48 врећа, тежине око 2400 кг.¹¹ Истовремено је у септембру 1920. црногорска влада продала сва своја намјештај капетану Емануелу Иванову за 8600 франака и извјесном г. Bousrez.¹² Овдје се ради углавном о архиви и стварима црногорске владе у Нејиу, док о архиви црногорског двора нема поузданijих података. Архиву помиње у својим сjeћањима Илија Ф. Јовановић-Бјелош, управник црногорског двора 1888-1923. године, као и драгоцености о којима је бринула Ксенија, кћерка краља Николе.¹³ И Трифун Ђукић, чији је отац био перјаник на двору краља Николе, у својој романсираној биографији овог владара, помиње његову књижевну заоставштину из Нејиског периода, међу којом се налазио и један роман.¹⁴ Илија Јовановић Бјелош пише да краљ Никола и у својим по-

⁷ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, С. Петровић – др Јово Вукићу, Рим 31. октобра 1920.

⁸ Ibid, др Јово Вукић – Јовану Пламенцу, Женева, 6. новембра 1920.

⁹ Ibid, Рајнвајн – Јовану С. Пламенцу, Неји 11. априла 1921.

¹⁰ Ibid, Рајнвајн – Пламенцу, Неји 11. априла 1921. (повјерљиво).

¹¹ Ibid, Рајнвајн – Пламенцу, Неји, 10. маја 1921.

¹² Ibid, Рајнвајн – Пламенцу 10. маја 1921; Иванов – Пламенцу, Рим 28. марта 1921; Признаница, Неји 29. IX 1920; Leon Balaine – Vladimir Popovitchu, Neville sur Siene, le 4. mars 1921.

¹³ Види: Илија Ф Јовановић-Бјелош, *На двору краља Николе, Усјомене из мој живота*, Цетиње, 1998, стр. 162; Јовановић наводи да је одмах сјутрадан послије сахране краља Николе, са Ксенијом отпутовао из Сан Рема у Кап д Антиб (21. III 1921) „ради срећења Краљеве архиве и других лично Краљевих сївари а нарочито драгоцености које су биле у моје ћодручје. Овоје смо се задржали ћеј дана и 27. марта вратили се у Сан Ремо (Италија)“. Такође на стр. 164 наводи да му је послије смрти краљице Милене 1923. године, Ксенија „која је ћосјела осјајке својих родитеља“, отказала плату...

¹⁴ Трифун Ђукић, *Господар Црне Горе Никола I*, Подгорица 1998 (II издање), стр. 258. Ђукић наводи и сљедеће: Људи који су имали прилике да са Николом I разговарају док је он био у Неји код Париза причају да је он међу својим рукописи-

сљедњим болесничким данима књигу није напуштао. У највишим његовим мукама описао је живот три јаничара из турског доба у Херцеговини. То су били три сина паше Сточевића који су се посветили јаничарском животу. Ово је последње његово дјело кое је остало у рукопису у његовој архиви у иностранству године 1921.¹⁵ У сваком случају наведена архива није стизала до Црне Горе, а колико је нама познато – ни до архива у Француској. Релативно богати Фонд емигрантске владе који се чува у ДАЦГ, као и заоставштина Ј. Пламенца, В. Поповића, др Пера Шоћа и многих других јасно указује да је највећи дио званичне преписке краља, владе и појединача из периода егзила у Француској остао непознат научној јавности. Утолико је данас смисленије питање: Где је ова архива и да ли је сачувана? Ако до данашњег времена нико није имао интерес, потребу и знатижељу да трага за њом, мислим да више не би требало да буде тако!?

II. СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИ СТАТУС ДИНАСТИЈЕ ПЕТРОВИЋ – ПИТАЊЕ КОНФИСКОВАНЕ ИМОВИНЕ И АПАНАЖЕ

На својој V сједници одржаној 16 /29. новембра 1918. године Подгоричка скупштина је поред осталих донијела и одлуку, на предлог Јанка Спасојевића која је гласила: „1. Да се покретна и непокретна имовина бившег краља Николе Петровића Његоша, и његове династије, у Црној Гори конфискује у корист народа. 2. Да се за свагда забрани улазак у нашу земљу пређашњем краљу Николи Петровићу Његошу, а тако и свим члановима његове династије”.

Наведена одлука је мотивисана увјерењем Велике народне скупштине у Црној Гори свјесне „политичке и кривичне одговорности бившег краља Николе пред својим народом, из политичких побуда, руковођена уз то савјешћу и увјерењем општим народним, да имање бившег краља Николе је једна насиљна отимачина народне имовине...”¹⁶ На тај начин је конфискована цјелокупна имовина династије Петровић, револуционарном методом, органа који није имао никакав револуционарни легитимитет и кредитабилитет. Из расправе која је претходила поменутим одлукама уочава се да су

ма имао нових лејих песама, а између осмалога да је имао и један довршени роман. Тадашња његова књижевна дјелатност нама је још увек непозната, јер је са изгнаним краљем и она осмала у изгнанству...

¹⁵ Илија Јовановић-Бјелош, н. дј. 156.

¹⁶ Види: Д. Вујовић, *Подгоричка скупштина*, Загреб 1989, 272.

оне услиједиле као казна за „издајника”¹⁷ и „велеиздајника”.¹⁸ Ријетки гласови упозоравали су да акту конфискације мора претходити квалификација скупштине о краљу Николи као издајнику, те би у том смислу било неопходно образовати суд који би то и доказао.¹⁹ На таква упозорења услиједила би констатација: „Овдје је принцип: ми смо револуционарна скупштина, која законе проводи силом”²⁰ и да „не треба имати обзира према таквим владарима који су радили противзаконито и издајнички”.²¹ Појединци су чак тражили и осуду на смрт за краља Николу,²² којег треба осудити као „највишег нашег непријатеља”, али се од њега не смије направити мученик „као што су то урадили большевици са Николом II”.²³

Услиједила би потом констатација да су „савезници омогућили да слободно радимо, претресамо ова питања, као одговорност владара Црне Горе” и да смо га „већ осудили и свргнули као велеиздајника”.²⁴ У сваком

¹⁷ Ibid, 266; Милутин Лопичић: „...Ја мислим да није довољно ријешити шта ће круне и имања шаквога човјека који је издајник и коме се као шаквом зна шта ћа чека...”.

¹⁸ Ibid, 267; Велимир Јојић: „...Ја мислим да се са имањем раскраља Николе има постутиши као са имањем свих велеиздајника, што јесу да се прогласи државном имовином...”.

¹⁹ Ibid; Ристо Вујачић: „...Ако је само дестронација, онда му имање не можемо конфисковати, шак кад ћа Народна скупштина огласи издајником, и то што се што формулише онда му можемо све одузети... Ја мислим да би се требао образовати суд да он ликвидира са његовом имовином, ако се осуђује као кривац.”; Ibid, 270; Душан Матановић: „Конфискација или затворена имања јесу имовинска казна која се примјењује искључиво код болничких злочина, те време што морало би овој казни предходити суђење и пресуда, симба могло би бити говора шак ако се начелно ријеши стављање под суд бившег краља, садашњег грађанина Николе М. Петровића...”

²⁰ Ibid, 268; Љубо Гломазић... потом наводи: „Ако краљ Никола не одговара као краљ, он може одговарати као грађанин.”

²¹ Ibid, 269; Јанко Спасојевић: „...Народна скупштина, у име реда и мира, треба да конфискује имање краља Николе. Не смијемо ми ставити огањ у нашу кућу ради једне форме”. Потом је Спасојевић предложио: „Да се конфискује све имање краља Николе у Црној Гори и да му се забрани улазак у Црну Гору и Србију за сваđda.”

²² Ibid, 270; Никодим Цемовић је наводио: „...Позивањем на правне теорије хоће да се наћаси да се нијесмо скутили на основу закона. Скутили смо се на основу народне воље”.

²³ Ibid, 270; Михаило Божовић је потом рекао: „Он је због својог држава у шокуцијеле своје владавине заслужио овакву казну, али ми ишак нијесмо суверени да ћа одмах осудимо и конфискујемо му имање.”

²⁴ Ibid, 271; Милосав Раичевић, изводи став из предходних одлука Скупштине од 13/26. новембра 1918: „...У резолуцији смо ћа осудили као издајника и у име

случају послије дуже расправе на питање предсједавајућег (Саво Џеровић): „Ко је против нека устане”, није устао нико, бар према записнику, што је значило да је Одлука једногласно усвојена. Тиме је Велика народна скупштина своју политичку пресуду „велеиздајнику” краљу Николи, проширила на читаву династију, а као логична казна услиједила је и конфискација цјелокупне имовине.

Конфискација имовине као казнена мјера, из познатих примјера у историји, најчешће је предузимана према државним непријатељима, односно према појединцима и институцијама који су били оптужени за слично дјело. Треба подсјетити да нпр. слична мјера није предузета према Обреновићима у Србији, чији је посљедњи владар заједно са својом супругом свирепо убијен у завјери 1903. године. Поставља се питање: Шта је конфисковано? У актима Подгоричке скупштине нема таквог пописа, те се тешко може закључити шта се подразумијевало „под покретном и непокретном” имовином династије Петровића? Цјелокупна непокретна имовина династије Петровића, је на основу напријед наведених одлука, предата Министарству унутрашњих дјела КСХС, а потом Министарству финансија (Управи државних добара), које је имовину инвентарисало и њом управљало. Покретна имовина, коју је чинило покућство сребренине, одијела, оружје и друге драгоцености чувала се дијелом у трезорима Хипотекарне банке и дијелом у објектима у којима је затечена.²⁵ О употреби архива и тих драгоцености влада КСХС је донијела посебно рјешење 27. VII 1925. године.²⁶ За судбину наведене имовине значајна је још једна одлука Подгоричке скупштине донијета на сједници 6. фебруара 1919. године: „да се фамилијама погинулих и умрлих бораца за грађанске слободе одреди новчана помоћ једном за свагда у износу од 750.000 и подмири из заплијењене имовине”, као и одлука донијета на сједници 9. фебруара „да се из добра бив. краља Николе одреди сума од 2.000.000 за школовање омладине”.²⁷ При томе се добра краља Николе, код ујединитеља обавезно квалификованог као „издајника”,

српскога народа у Црној Гори да му забранимо улаз у Црну Гору и да му имање конфискујемо”

²⁵ AJ, 335, ф 4, Имовина бивше црногорске династије.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.* На ову помоћ имала су права фамилије као наследници појединача који су умрли или погинули почев од 1904. године од смрти Милоша Шаулића па све до уједињења Србије и Црне Горе. На сачињеном списку су се налазила 52 имена. Право на помоћ су имали и борци инвалиди против противника безусловног уједињења који су учествовали у угушивању побуне 1918. године или би остали инвалиди у сличним борбама од уједињења.

Подјелу помоћи одређивао је нарочити одбор који су сачињавали: Андрија Радовић, Михајло Ивановић, Лазар Дамјановић, Ристо Јојић и ком. Јован Вуксановић.

нијесу у третману издавала од осталих добара чланова династије. А она су изгледала према једном каснијем попису:²⁸

1. Стари двор бившег краља Николе са дотичним просторијама и авлијом на Цетињу, убаштињено на име краља Николе;
2. Нови двор престолонасљедника Данила са дотичним просторијама и авлијом на Цетињу убаштињено на име књаза Данила;
3. Двоспратна мања зграда у којој је становао бивши принц Петар са припадајућом авлијом на Цетињу, убаштињено на име принца Петра;
4. Дворска капела (црква) у непосредној близини старог двора на Цетињу, убаштињена на име краља Николе;
5. Велика дворска штала са гаражом за аутомобиле и дотичним плацем, убаштињена на име краља Николе;
6. Парк старог двора, убаштињен на име краља Николе;
7. Парк новог двора, убаштињен на име престолонасљедника Данила;
8. Парк принцезе Ксеније на Цетињу, убаштињен на име принцезе Ксеније;
9. Дворска ливада „Под Грудом”, на Цетињу, убаштињена на име краља Николе;
10. Дворско имање „Белведер” (једна порушена зграда са мало шуме), убаштињено на име краља Николе;
11. Двоспратна зграда у којој је раније постојала „Женска радничка школа”;
12. Дворац на Његушима са дотичним просторијама и авлијом на Његушима убаштињен на име краља Николе, који је зидан средствима династије на имању добијеном у наследство и купљеном од мјештана;
13. Дворско имање на Његушима: ливада и воћњак убаштињено на име краља Николе;
14. Зимски дворац са дотичним просторијама на Ријеци Црнојевића, убаштињен на име краља Николе;
15. Дворско добро на Ријеци: парк, башта, ливада и шума, убаштињено на име краља Николе;
16. Кућиште, пањњак и шума површине 19. 543 m² у општини Дуб (Бока Которска), убаштињено на име краља Николе путем наслеђа;
17. Забран „Биоградско језеро” (шума површине од 8 km², ливада од 23 хектара и риболов у Колашину, убаштињено на име престолонасљедника Данила);²⁹
18. Нови двор краља Николе са дотичним просторијама, авлијом и парком у Никшићу, убаштињен на име краља Николе;

²⁸ AJ, 335, ф 4, Подаци о добрима бив. Црногорске династије.

²⁹ У напомени стоји: „Добро је било народно и династија ћа је самовласно присвојила”.

19. Стари двор краља Николе са припадајућим просторијама и авлијом у Никшићу, убаштињен на име краља Николе;
20. Воденица на ријеци Мркошници под Требјесом у Никшићу, убаштињено на име краља Николе;
21. Струганица на Видровану у Горњем Польу са припадајућом баштом, убаштињена на име краља Николе;
22. Забран „Требјеса” (парк и шума) у Никшићу, убаштињен на име краља Николе;
23. Ораница, ливада и воћњак око „Требјесе”, убаштињен на име краља Николе;
24. Дворско имање у „Повићу” (шуме и оранице) у Никшићу, убаштињено на име краља Николе;
25. Забран, шума „Мораково” дужине 20 а ширине 10 km са 10 ha ливаде у Никшићкој жупи, убаштињено на име краља Николе;
26. Забран, шума „Стоге” (Никшићка дуга) у дужини 7 а ширини 6 km са 8 хектара ливаде;³⁰
27. Дворац „Крушевац” принца Мирка³¹ са дотичним просторијама, парком, ораницама, воћњаком и ливадом у Подгорици, убаштињено на име принца Мирка;³²
28. Дворско имање „Тиха” површине 2 ha ливаде у Подгорици, убаштињено на име принца Мирка;
29. Дворац краља Николе у Даниловграду са дотичном авлијом, убаштињен на име краља Николе;³³
30. Дворац „Тополица” са дотичним просторијама, парком, воћњаком, ораницама, ливадам и пањњаком површине 117.82 хектара у Бару, убаштињен на име престолонасљедника Данила;
31. Дворац „Растислав” на Суки у Улцињу са припадајућим парком, убаштињен на име престолонасљедника Данила;³⁴
32. Дворско имање „Калуђеровац” код Вир Пазара (кућа, ливада и воћњак) убаштињено на име принцеве Ксеније.³⁵

³⁰ У напомени за добра у Никшићу и околини стоји: „Године 1877. ћриликом освајања вароши Никшића и околине, од Турака цела добра бив. Династије, која ћосије у овом окружењу а која су имала битни народна, ћрисвојио је и убаштињено за себе бив. Краљ Никола, а доцније о свом трошку на њима је ћодићао зграде ћобројане у овом сјиску”.

³¹ Принц Мирко је умро у Бечу 1918. године.

³² У напомени стоји да је дворац са просторијама подигнут о трошку династије, а цијело добро купљено од мјештана по погодби са овима.

³³ У напомени стоји: Сазидан о трошку династије, земљиште кућиљено.

³⁴ За дворове у Бару и Улцињу у напомени стоји: Дворове је о свом трошку ћодићла династија а земљиште кућила од доћичних мјештана.

У дворовима бивше династије Петровић чуване су бројне драгоцјености, намјештај, посуђе, слике, које су одмах послије уједињења разношене и уништаване. Познато је да су Аустријанци повлачећи се са Цетиња „нетакнуто предали тамошњи двор, сва његов намјештај, сву дворску имовину”.³⁶ Знатан дио дворског намјештаја нашао се у разним српским надлештвима, полицијским канцеларијама, па чак и надбискупским палатама.³⁷ Већ марта 1919. године предсједник барске општине је изложио јавној продаји покретну имовину краља Николе из дворца у Бару.³⁸ Забиљежено је да се код загребачких Јевреја могло наћи скupoцјено „сребрено посуђе из трпезарије цетињског двора са гравираним дворским монограмима”.³⁹ То је махом било скupoцјено посуђе, дарови страних дворова. Најскupoцјенији је „дар био онај што га је Цесар Никола II о Краљевом јубилеју 1910. послао на Цетиње: реда сервис од злата и платине, сва послуга за 36 особа”.⁴⁰ Скупоцјени клавир принцеze Ксеније био је присвојио жупан Зетске области Видоје Мишовић, што је у јавности изазвало оштро противљење. Тим поводом је и написано: „...Он је (Мишовић – оп. Ш. Р.) морао да повуче грањицу између своје и туђе својине јер када може бити у Србији историјска ствар преслици књегиње Љубице, зашто то не би био и клавир принцеze Ксеније”.⁴¹ Од пописа инвентара располажемо Инвентаром ствари Женске радничке школе „Принцеza Јоланда” на Цетињу⁴² сачињен 2. септембра 1919. године. У том инвентару уписано је 212 предмета. Поменути предмети

³⁵ У напомени стоји: *Ово земљиште поклоњено је бив. династији од сјране дошичној племена и ова доцније обрадила о свом трошку.*

³⁶ Балкан, бр. 128, 23. V 1921, 1, Намјештај црногорског двора.

³⁷ Види: Шербо Раствор, Јасмина Раствор, *Др Никола Добречин, арцибискуп барски и примас српски*, Будва 1991, стр. 78; Барској арцибискупији је на реверс био издат дио намјештаја из дворца у Бару, као и дозвола да се пресади одређено дрвеће из дворског парка. Намјештај је дават и српским начелствима као и школама.

³⁸ Богумил Храбак, *Последње године...,* 106.

³⁹ Балкан бр. 128, 23. V 1921, Намјештај црногорског двора; Овај радикалски лист, који је излазио у Београду, за уништавање, препродају и шверц драгоцјености из двора оптуживао је Извршни народни одбор, извршни орган Подгоричке скупштине и тражио да се објасни где су драгоцјености. „Црна Гора се није ујединила са Србијом штетом револуције, па да би се могло рећи да је ова трошкова мношту имовину. Ишло је све мирно, ћлатко, редовним штетом, и они Црногорци, који су били на челу Извршног одбора, имали су јуну и закониту власност”.

⁴⁰ Балкан, бр. 112, 23. V 1924, 2, Пронађено благо; Пишући да је пронађено дворско посуђе краља Николе у Загребу, лист наводи да истовремено краљевска породица живи у биједи и да није било италијanskог двора краљ Никола и Милена не би могли бити пристојно сахрањени.

⁴¹ Црна Гора, бр. 20, 3. XII 1928, бр. 20, 2, Клавираши.

⁴² AJ, 335, ф 4, Инвентар ствари...

ти су чувани у магацину двора на Цетињу све до јуна 1930. године, када је по наређењу др С. Шврљуге, министра финансија КЈ, требало да буду предати лицу које је посједовало пуномоћје италијанске краљице Јелене, кћерке краља Николе.⁴³ Такође је из државног музеја на Цетињу 1930. године куриру министарства двора у Београду предат појас краљице Милене (женски појас – ћемера – од сребра, са златним грбом и са бритвицом о дугом ланцу. Појас је на свиленој црвеној траци).⁴⁴

Познато је да династија Петровић, нашавши се у егзилу, била у цјелости зависна од финансијске подршке савезника, прије свега Француске и Велике Британије. Када је напустио Црну Гору краљ Никола није имао више него 15.000 перпера у злату.⁴⁵ Субвенције савезника биле су неуредне и направно условљене, односно превасходно изведене из њихових интереса и циљева.

Субвенције Француске и Британије послије једноипогодишњег застоја током рата, биле су обновљене 1917. године, док је Русија своје субвенције укинула 1916. године и никада их није више обновила. Почетну суму од 400.000 франака, Француска и Велика Британија су у 1917. смањиле на 200.000⁴⁶ с тим што од јануара 1917. до септембра 1918. није вршена никаква уплата.⁴⁷ Субвенција је укинута 27. октобра 1919. године.⁴⁸ Од јуна 1918. Италијани су почели уплаћивати краљу Николи по 100.000 франака мјесечно, с тим да црногорска влада уклони постојеће „ускости“ своје политике.⁴⁹

Наведена одлука француске и британске владе о укидању субвенција је значила фактичко довођење краља, владе и релативно бројне црногорске емиграције у готово безизлазан положај.⁵⁰ Истовремено снажна анти-црногорска пропаганда је непрестано ширила вијести о огромном богатству краља Николе, његовом раскошном животу и великим парама које се

⁴³ АЈ, 335, ф 4, Рјешење министра финансија бр. 21415 од 26. јуна 1930.

⁴⁴ АЈ, 335, ф 4, Државни музеј Цетиње, бр. 309, од 12. јуна 1930, Записник о предаји; *Ibid*, Начелник одељења Кат. и Државних добара, Ст. Радусиновић – Министру финансија, Београд, 11. јула 1930.

⁴⁵ Giuseppe de Bajza, *La Question montenegrina*, Budapest, 1928, 37.

⁴⁶ Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 390.

⁴⁷ Витни Ворен, *Црна Гора – злочин Мировне конференције*, Подгорица 2000, 48. Ворен наводи: *Србија је примила своју накнаду редовно. А Срби су давали мање износе сваком Црногорцу који би признао србијанској суверена...*

⁴⁸ Види: Црногорски гласник (Детроит), 2. XI 1925; *Le rôle de la France dans l'annexion forcée du Montenegro, Documents officiels publiés par le Ministère des Affaires Etrangères du Monténégro*, Rome 1921, p. 192, 196.

⁴⁹ Богумил Храбак, *Последње године краља Николе*, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме. ЦАНУ 211998, 85.

⁵⁰ *Ibid*, 392.

врте око њега и његовог двора.⁵¹ Предсједник делегације КСХС на Мировној конференцији у Паризу у то вријеме је обавјештавао владу у земљи да је „Италија” ствила Двору на располагање велика новчана средства и своју радиографију за везу са Баром. Одлично обавијештени Пашић о дешавањима на црногорском двору, где је имао своје доушнике, takoђе обавјештава да је планирана вјеридба принцезе Јоланде, кћерке италијанске краљице Јелене, са британским принцом Галеном покварена из разлога што је Јелена „желела везати питање Савојске династије са династијом Петровића”.⁵² Желећи да на сваки начин скину са дневног реда црногорско питање и питање династије Петровић уопште, разним дипломатским каналима је покушавана директна нагодба са појединим члановима династије. Унук краља Николе, регент Александар је, током свог боравка у Паризу фебруара 1919. године, покушао да се сусретне са својим дједом. До сусрета није дошло усљед условљавања црногорске стране да регента Александра прими уз присуство своје владе и схвати тај чин као обнову дипломатских односа прекинутих 28. децембра 1918.⁵³ Тајни званични контакти ипак су остварени почетком 1920. године када је у Париз, по налогу београдске владе допутовао војвода Мишић, који је са Јованом Пламенцом водио повјерљиве политичке разговоре у дому А. Гавриловића.⁵⁴ Иако се о садржају ових разговора не зна ништа до данашњег дана, посредно из секундарних извора може се закључити јасна намјера београдске владе да неком врстом апанаже, ријеши црногорско династичко питање и избјегне честе приговоре европске јавности због неријешеног

⁵¹ Види: Балкан бр. 117, 30. IV 1923, 1; Црна Гора, бр. 28, 23. VII 1926, Одговор „Политици”, Престаните једном са сијањем мржње и раздора... „Пресијоничка” Политика, на жалост лист врло распросрђено, од првој дана уједињења система и изналази и сервира пропашту Црне Горе и Црногораца најодвратније увреде и лажи, где их је згод ко написао или рекао, и те маније, која је још прешла у спираси, не може изједна никако да се ошресе...”.

⁵² АЈ, 336, ф 25, Пашић – предсједнику владе, Париз 1. III 1919, № 415, Пашић такође наводи да се лансира вијест да је Јоланда заљубљена у једног Савојској принцу; Види више: Нико Хајдуковић, н. дј, 476-477.

⁵³ Види: Илија Јовановић-Бјелош, н. дј., 149; Јовановић наводи да је бивши србијански посланик при црногорском двору Михаиловић дошао да тражи аудијенцију за регента Александра. Краљ Никола му одговара да ће му сјутра одговорити. Послије консултације са „домаћима” рјешавају да примити регента Александра у присуству своје владе. Кореспонденцију поводом овога несуђенога сусрета објавио је: Глас Црногорца, бр. 64, 1919, 2;

Види: Нико Хајдуковић, *Мемоари*, Подгорица, 2000, 469-473; Б. Храбак, н. дј., 109/110.

⁵⁴ Балкан 31. XII 1925, бр. 358, 1, Подгоричка Народна Скупштина, Одговор Ј. С. Пламенца, бив. министра предсједника, поводом интерpellације г. Р. Јојића, нар. посланика; види: Ш. Раствор, *Јанусово лице историје*, Подгорица 2000, 216.

социјалног и политичког статуса Петровића. Тим прије, што је тешка финансијска ситуација црногорског двора и владе објективно сметала свима.⁵⁵ У једном писму др Перу Шоћу краљ Никола описује финансијско стање следећим ријечима: „...Немаштина! Каса празна! Потраживања са сваке стране. Чуда, ужас! Ситуација је политичка као и финансијска неизbjежјна. Што ће се, како ће се!? Обраћаш се, сиромаше, мени – мртвој и празној руци. Ја не жалим себе но жалим оне на стотине вапијуће без ништа. Испрвио сам и потоњу пару, продао сам и продајем личне ствари и моје фамилије за свакодневно издржавање...”⁵⁶ Нико Хајдуковић, пак, свједочи да је краљ Никола имао толико повјерења у њега да му је чак давао „са повјерењем неки предмет, лично његов или Краљице да га продам и о цијени није правио питања”,⁵⁷ као и о томе да је предао суду персонал Установе књегињице Ксеније, „због тога што је персонал без мог знања и одobreња, као надлежног министра, распродao цио инвентар у намирницама и роби, који се затекао на легеру у времену” пропasti Аустро-Угарске.⁵⁸

Прве вијести из Београда о могућем рјешавању питање апанаже за чланове династије Петровић, ширене су крајем 1920. године. Тада су неки београдски листови објавили да је влада донијела одлуку да се краљу Николи одреди апанажа од 300.000 франака годишње. Таква могућност изазвала је наглашену нервозу и у круговима црногорске емиграције и међу присталицама безусловног уједињења у Црној Гори. Прва је реаговала влада Јована Пламенца званичним коминикеом од 16. децембра 1920. године у којем се наводи да поводом вијести да је „србијанска влада донијела одлуку да по-нуди Краљу Црне Горе 300.000 франака годишње, а да се овај одрече краљевских права, која су му спојена са Црном Гором. Мада је краљ. Круна Црне Горе својина црногорског народа, а не Краља Николе, који је само њен носилац; то је црногорска Влада овлаштена, да изјави у име Њ. В. Кра-

⁵⁵ Види: Илија Јовановић, н. дј., 149/50; Описујући финансијско стање двора и владе аутор наводи да је Јован Пламенац у децембру 1919. путовао у Лондон „не би ли шамо израдио какву љомоћ за краљевску породицу и црногорске изbjељице, јер краљевска породица више није моћла да живи у Паризу јер је финансијска мозговиност издала, и шако се сјрема да пријеђе у француској ривијери близу Кана ће су се смјестили у једној вили за коју су плаћали три хиљаде франака мјесечно...”.

Балкан, бр. 117, 30. IV 1923, 1, Нађено благо краља Николе, Објашњавајући и осуђујући кампању и приче о наводном великом богаству краља Николе, овај лист се неколико пута позивао на изјаву југословенског посланика у Паризу Спалајковића, да се у породици краља Николе у Француској „дневно сиротињски рачунало на франке”.

⁵⁶ Краљ Никола, Политички списи, Цетиње-Титоград 1989, 495/6, Одговор министру Перу Шоћу у вези безизлазности из финансијског ћорсокака, Кан 3/16. IV 1920.

⁵⁷ Нико Хајдуковић, н. дј., 493.

⁵⁸ Ibid, 486.

ља, да ће свака таква евентуална понуда са гнушањем одбити, јер је само Биограду било традиционално, да своју част и слободу продаје туђину за паре, а Црногорци нијесу никада водили, нити ће икада водити такву нечашну и недостојну трговину са народним правима”.⁵⁹ Емигранска влада је била свјесна да би прихватање наведене понуде значило и признавање фактичког стања, посебно у условима када су послије новембарских парламентарних избора 1920. године, Француска и Енглеска повукле своје представнике са црногорског двора.⁶⁰ Вијест о додјели апанаже узбудила је духове међу ујединитељима у Црној Гори, па је влада налазила за сходно да упути шифровани циркулар среским начелницима у Црној Гори, у којем се додатно појашњава најављена мјера: „Влада сматра за дужност затворити једно по једно питање из прошлости. Изборима који су дошли после Рапалског уговора скинуто је са дневног реда једном за свагда питање Ц. Горе чак и за оне који су га поставили на дневни ред после Црногорске Велике Н. Скупштине. Апанажа бив. Краљу Ц. Горе је један акт ликвидације. Чиме се обележава да су његова „права „погашена да му се због његове старости, а нарочито због његова одзива на оно иностранство, које је он успио заинтересовати, даје новаца са наше стране, место новца које је до сада добијао с других страна. То питање је дакле постало новчано и то ваља сматрати за успјех...”⁶¹ Наравно, до исплате апанаже није дошло из разлога политичке и правне природе, јер, како ће се касније испоставити, питање је било много комплексније од жеље једне или евентуално друге стране да га ријеши. Посебно послије смрти краља Николе, када је актуелизовано питање статуса чланова његове породице који су живјели у немаштини и у немогућности да користе своја конфискована добра у Црној Гори. Изгледа да је и свађа међу потомцима, послије смрти Краља Николе и Милене, убрзала рјешавање овога питања.⁶² Када проблем није могао бити ријешен у цјелини, за биљежени су покушаји да се он ријеши појединачно са појединим члановима династије. Већ почетком 1920. године до Пашића је стигла повјерљива информација да је књаз Данило спреман да прода дио свога имања и да је спреман да се о томе посавјетује лично са Пашићем.⁶³ Не располажемо из-

⁵⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919/20, Коминике предсједника министарског савјета и министра спољних послова Ј. С. Пламенца, Рим 16. XII 1920.

⁶⁰ Види: *Le rôle...; Улога Француске у насиљу анексији Црне Горе*, Бар 2000, 11-37; превод званичне публикације објављене 1921. у Риму на француском.

⁶¹ AJ, 14-181-672, Начелник округа Вукчевић, Шифра из Цетиња 22. XII 1920; Одговор министра унутрашњих дела; *Ibid*, Шифра из Подгорице, Начелник округа Рад. Бошковић 22. XII 1920.

⁶² Gizeppe de Bajza, *La Question Montenegrina*, 43.

⁶³ AJ, 336, ф 25, VII, Шифра, Ница 24. јануара, Париз 25. јануара, Делегат Пр-воловић за начелника Алексића.

ворима који би потврдили да је до овога сусрета заиста дошло, али је током 1924. године, на изричити захтјев Пашића, направљена прошјена имовине престолонасљедника Данила, и то оне која му је припадала тестаментима краља Николе из 1915,⁶⁴ односно 1917. године. Према изведенуј рачуници на дан 6. октобра 1924. године цјелокупна имовина књаза Данила процјењена је на 492.600 швајцарских франака, односно 26.384.400 француских или 88.740.060 динара.⁶⁵

Имовину су сачињавала крунска добра, завјештање краља Николе престолонасљеднику Данилу, његово сопствено имање, ратне штете и лична апанажа.⁶⁶ Међутим, од евентуалног повратка имања Петровићима није би-

⁶⁴ Краљ Никола је током живота правио више тестамената. Према једном сачуваном препису то је он урадио прво 8. децембра 1910; AJ, 335, ф 20, Приватна писма разним личностима.

⁶⁵ ДАЦГ, Одељење у Подгорици, бивши АИИТ, IV 1-1 (24), Јово Поповић – Предсједнику владе, Београд 4. октобра 1924.

⁶⁶ I. Крунска добра (мајорат) Покрећності:

1. ћрб у бриљантима
2. ваза од нефрита, дар цара Николе II
3. стилочна сребренарија, дарови великих књеџиња Милице и Стане
4. љоднос владике Данила
5. сабља Ђемањића
6. сабља војводе Мирка
7. сребрено ђосуђе свеђоћа Пејира
8. „ „ владике Рада
9. „ „ књаза Данила
10. велики нож владике Рада
11. двије сребрене кубуре владике Рада
12. мали нож владике Рада

— — — — —

13. архива

14. библиотека

15. сва ђисма

16. слике и сабље у Старом двору

Нейокрећності:

1. Двор у Никишићу (дио Данилов)..... 6.000.000 дин.
2. Кућа на Ловћену (дио Данилов)..... 700.000
3. Дворац на Ријеци (дио Данилов)..... 2.500.000
4. Кућа и земља у Ђебежима (дио књаза Пејира)

II. Завјештање ђокојноћ Краља Пресјол. Данилу

1. Стари двор на Цећињу са својим ђрићадностима..... 4.800.000 динара
2. Парк Староћа двора са воћњаком 1.800.000
3. Штале и џаражса на „Ублима” 689.500
4. Земља ограница код штале 689.500

5.	Мобиље, ћодрум и маџацин.....	2.068.500
6.	Фамилијарна ћардероба	1.379.000
7.	„Гора” – шума на Ловћену.....	416.000
8.	Мала кућа на Цетињу са мобиљем и ћрићадносћима	1.112.000
9.	„Забран” ријечки (преко мосћа)	137.180
10.	Кућа и шума на „Белведеру”.....	137.180

Примједбе, тачка 3..... 20.000 тартера (фр) Књазу Петру

5. – слике ћрићадају са мобиљем „мајоратију”

6. – да се ћодијели међу члановима фамилије

7. – имање је Књаза Петра а не Данилово

III. Сопствено имање престолон. Данила које је тајакођер именујашо у тести-менју:

На Цетињу:

1.	Дворац Данилов на Цетињу са авлијом, ћрићадносћима и ћардском..	5.472.000
2.	Мобиље и ђокућсјиво	4.170.000
3.	Лична ћардероба	689.000
4.	Земљиште са воћњаком и башићом.....	825.000

У Бару:

1.	Дворац „Тојолица „са авлијом	4.800.000
2.	Једна двосјраћна кућа и једна ћвоздена за гостије.....	1.000.000
3.	Кућа за стражаре, кујна, штала и ћардса.....	500.000
4.	Оранжерија, поштарско инсталација	689.000
5.	Мобиље и ђокућсјиво	2.000.000
6.	„Забран” озраћен са ћеф километара јасиће, површина 500 рала или (900.000 ква. мет) уцијењено рало ће 50 најолеона	6.950.000
7.	Маслинада-око 5000 (ћеф хиљада стабала), ће један најолеон стабло	1.390.000
8.	воћњак, виноград и мљекарница	209.000
9.	Четворокатна кућа на Пристани Барском	1.390.000

У Улцињу:

10.	Кућа „Сука”.....	690.000
-----	------------------	---------

Код Колашине:

11.	Биоградска шума, последња ћонуда за сјечу	14.000.000
12.	вриједност земљишта	14.000.000

Примједбе:

такачка а) 1. 2. 3. 4.

б) 6. 7. 8. – заложио италијанској држављанину ћ. Цармандију за лира италијанских 2.495.078

ћ) 10. – Заложио ћ. Станку Ускоковићу

д) 11. и 12. – постоји задужење од 700.000 француских франака

IV. Раћне оштете од којих престолон. Данилу ћрићада ћеши дио

ло ништа јер би то истовремено значило и поништавање одлука Подгоричке скупштине, односно проглашавање њених одлука за ништавне. Такво мишљење је изнијето и у једној експертској правној анализи, и ту се поред осталог упозорава на посљедице у случају повраћаја: „...Овај начин решења значио би потпуно обилажење одлука подгоричке скупштине, јер повратити конфисковани иметак значи не признати ваљаност одлука подгоричке скупштине, која је ту конфискацију изрекла. А пошто је та иста скупштина у вези са питањем конфискације донијела и одлуку о свргавању с престола династије Петровића и о уједињењу Црне Горе са Србијом у једничку Краљ. С. Х. С., то сматрам, да не би било политички, не признавати ваљаност једног дијела одлука подгоричке скупштине и тим давати поводе оним, који то требају, да контестирају легитимитет основа нашег Уједињења у јединству Краљевину...“⁶⁷

1. Јаха „Румија“ укупљен брод под Баром – купљен у Енглеској за 17.000 енглеских лира	5.523.000
2. Шест аутомобила дворских	689.000
3. Мобиље из дворца ријечкој и никшићкој	689.000
4. Уништена стока и коњи	345.000
- V. Лична апанаџа пресиј. Данила коју није примио од 1916 године, као и приходи с горе поменутих добара од новембра 1918. год. до коначног ликвидирања, које је приходе, лако оцјенити на основу података надлежних властији
- a) Апанаџа од 150.000 франака у злату годишње, непримљено за осам година чини: 15.367.700 динара
- b) Приходи од добра са листа број II и III за осам година..... ?
- Примједба: Пресјолонаследник Данило има обавезу плаћајти годишње, извјештавијати редовних пензија бившим дворским служитељима из ове суме

VI. Специјално уређење личној майеријалној стапања Њ. Височ. Књегиње Милице на бази брачног уговора – не изискује никаквих новчаних издајака, ако се уреди майеријално стапање Њенога мужа, док би он живио, или први умро, а она осијала удовица. Свакако нужна је дипломатска акција код земаљске владе Маклембур-Ширелиц, да би и она смајпала поменути брачни уговор, као државну обавезу према књегињици Милици и преузела плаћање пройсансне апанаџе од (50.000) педесет хиљада франака у злату годишње будући да га је постизао владар.

Примједба: Маклебуршка земаљска влада Ширелиц окупила је сва права Књ. Милице од Њене фамилије, и учинила исјлашту у патирним маркама, што ако-губити неможе бити; предстојеће ћарнице...”

Ibid; Оригинал овога документа се чувао у бившем Архиву ЦК СКЈ, под. бр. 17688/XIX 3-2 (1924)

⁶⁷ AJ, 335, ф 4, Имовина бивше црногорске династије.

Становиште да се Петровићима не враћа имовина било је политичке, а не правне природе, јер треба нагласити да ниједна одлука Подгоричке скупштине није била уграђена у неки југославенски закон или Устав из 1921. године. Такав случај није, примјера ради, био са Хабзбурговцима, којима је Народно вијеће у Загребу такође конфисковало имовину, али је та одлука била уграђена у Предходне одредбе за припрему Аграрне реформе од 25. II 1919 и у сам Устав из 1921, где се у чл. 43. поред осталог наводи: „Екпроприсање великих поседа и раздеоба њихова уредиће се законом. Закон ће одредити и каква ће се накнада дати за експроприсане поседе. За велике поседе који су припадали члановима бивших *шуђинских династија* (подв. Ш. Р.) и за оне које је *шуђинска власност* (подв. Ш. Р.) поклонила појединачнима, неће се давати никаква надокнада”.⁶⁸ Пошто се Петровићи нијесу могли подвести ни под „*шуђинску*“ династију, а уз то нијесу ни представљали династију која се борила на страни Централних сила, дакле поражену у рату, него династију која је била легитимни представник једне савезничке земље, тражила се прихватљива формула рјешавања овога питања. Становиште да се Петровићима нipoшто не враћа имовина не би било згодно зато што би „...просто враћање иметка, дакле непризнавање важности подгоричке скупштине инспирисало у себи и оправдање свих оних жалби и неоправданих ревандикација, које чланови бив. Династије Петровић Његош због ове конфискације чине. С тога у ријешењу о овом иметку не смије се стати на становиште, да се иметак *враћа...*“⁶⁹ Тада су се у београдској штампи, блиској радикалима, могли прочитати јасни захтјеви у прилог повратка имовине наследницима краља Николе: „...Ма какво да је то решење Подгоричке Скупштине, оно би добило најлепши и најкориснији облик тек онда, када би се непокретна имовина Краља Николе у Црној Гори повратила његовој деци...“

...Краљ Никола и његова деца нису наши ратни непријатељи па да би се њихова законитна имовина смела да конфискује.⁷⁰ Чак је била објављена и вијест да је влада донијела такву одлуку.⁷¹ Умјесто повраћаја, пре-

⁶⁸ Види: Устав од 1921. године, Службене новине Краљевине СХС од 28. јуна 1921, бр. 142 а; Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941), Београд 1988, 43.

⁶⁹ AJ, 335, ф 4, Имовина бивше црноорске династије.

⁷⁰ Балкан, бр. 23328. V 1925, 1, Краљ Николе и његово имање.

⁷¹ Балкан, бр. 296, 30. X 1925, 1, Имање Краља Николе; „...Краљевска Влада под председништвом мудрог г. Ник. Пашића и овога џуђа доказала је да жели и да се бори за правду и мир у великој нам Краљевини, јер после краће дебаље Влада је одлучила да се постапи по шестаменију ђок. Краља Николе и да се сва приватна имовина Његоша даде на распоредење њиховим наследницима. Једино Двор на Цетињу, који влада смаже народном и државном кућом, има пријасни држави. Све остало враћа се наследницима ђок. Краља Николе...“;

порука је била да држава уступи у сопственост имовину династији Петровића, с тим да се законом овласти влада да у споразуму са интересентима ову имовину откупи. „*Ово овлашћење, било би ћошребно и корисно, јер смайрам, да не би било добро, да бар директни ћоштомци ћок. краља Николе задржавају некрећна имања у Црној Гори и шим шрајну везу са становништвом...*”⁷² На крају анализе, сугерисано је да се прије доношења било каквог закона у Скупштини претходно направи писмени споразум са свим заинтересованим члановима династије Петровић, да пристају на откуп свог иметка и да им се откупне суме не исплаћују одмах, него периодично и доживотно. Као разлози за такав став наведено је:

„1. што ни у којем случају не треба да бар директни потомци пок. краља Николе имају некретни иметак у Црној Гори,

2. Што би споразум о откупу након изгласаног закона био врло отежан претераним захтјевима интересената,

3. Што њима не треба исплатити откупнине од један пут, јер ће то расипнички брзо потрошити и опет и ако са мање права или са више шкандаља, нове захтјеве постављати кад у биједу пану,

4. Претходним споразумом о откупу могле би се добити и потребне изјаве политичке од интересираних на овом питању и плаћање периодично било би најбоља санкција да ће изјаве бити одржаване...”⁷³

Питање апанаже и имовине династије Петровића је коначно начелно решено Финансијским законом за 1927/8. годину, чији члан 316. гласи: „Овлашћује се Министарство финансија, да може један део имовине, који је рјешењем Подгоричке скупштине од 16. XI 1918. године постала државна својина уступити у власништво појединим члановима бивше династије Петровић-Његош. Овлашћује се уједно Министарство финансија, да на основу предходног споразума са члановима бивше династије Петровић Његош, а по одобрењу Министарског савјета, може исплатити истима, т. ј. бившем престолонаследнику Данилу, деци бившег кнеза Мирка, бившем кнезу Петру и бившим књегињама Ксенији и Вери, делом у готову, а делом у оброцима доживотној рати укупно свима износ од 42.000.000 динара”. Из

⁷²

Види: Балкан, бр. 300, 3. XI 1925, 1, Имање пок. Краља Николе; Балкан, бр. 354, 27. XII 1925, Ликвидација имовине династије Петровић, Наводи да је пројекат о томе урадио др Сршчић.

⁷³ AJ, 335, ф 4, Имовина династије Петровић; Аутор ове непотписане анализе прављене за потребе владе уочи расправе у Скупштини око овога питања такође наводи да ако би се на овај начин ријешило питање иметка онда би остала на снази и она одредба о забрани боравка члановима династије на подручју Црне Горе. „...Полицијске власти могу вазда примијенити закључак подгоричке скупштине и пропуштати их из Црне Горе”.

⁷³ Ibid.

наведене одлуке се јасно уочава да је поступљено према претходно наведеним препорукама и да је спровођење ове одлуке било јасно условљено претходним признањем КСХС, односно „на основу предходног споразума”. Наравно да је начелно дефинисан став југословенске владе, односно Пашића, који је према писању њему блиске штампе бринуо о овом проблему, желећи да га ријеши прије свечаности преноса Његошевих костију на Ловћен 1925. године,⁷⁴ битно опредијелио и њену политику према члановима династије Петровић. А њих је, посебно послије смрти краља Николе, превасходно интересовало питање њихове имовине и социјални статус. У томе се посебно истицашао књаз Петар, најмлађи син краља Николе, који је убрзо, посредством родбинских веза, јасно давао сигнале Београду да је спреман да прихвати свако рјешење које би олакшало његов материјални положај. Још током боравка у Риму он се био заљубио у једну удовицу, почијеклом из Енглеске, којом се и оженио 1920. године.⁷⁵ Захваљујући чињеници да је сачувано неколико десетина његових писама Кађорђевићима, члановима и предсједнику владе, данас је могуће нешто више сазнати како се одвијала та комуникација. Прво је већ у августу 1923. године књаз Петар писао краљу Александру Кађорђевићу, молећи га да му помогне у рјешавању свог материјалног положаја. О томе сазнајемо из једног његовог писма некој особи коју ословљава са „Драга моја Биба” у којем описује своје материјално стање: „Као што сам ти и писао, одавно немам средстава за живот, стога сам морао да продам своја кола и оно што је

⁷⁴ Балкан, бр. 178, 4. VII 1925, 2, Породица пок. Краља Николе. „...По најбољим информацијама што смо их добили и шта смо уочили у породици пок. Краља Николе приводи се сада крају. Како нас ујеравају, оно ће бити уређено коначно убрзо, још пре преноса остатака великог Негоша на Цетиња на Ловћен како би се пружила могућност и његовим ближомим да узму видну учешћа у овој великој националној свечаности, коју је мајстеријално омогућио лично Џ. В. Краљ. Овом ствари руководи лично је Никола Пашић, који је показао велики интерес, на који му се мора од срца честитати одати му на тој великој церемонији свако признање”;

Балкан, бр. 233, 28. VII 1925, 1, Залажући се за повратак имовине лист пише: „У часу када се у Црној Гори врше преме за једну велику националну и државну свечаност, на којој ће бити присућни Краљ и Влада било би болитички мудро и психологски најбољеснији пренујатак, да се шта смо уочили у породици пок. Краља Николе реши у корист његове деце, пошто је исувише јасно, да би боловљо решење и то ће шта смо уочили блађотворно утицало на санирање прелика у Црној Гори. Тиме би био осигуран и онај део оних обећања, која је Пашић пре неколико дана из Карлових Вари дао Црној Гори и Црногорцима...”.

⁷⁵ Нико Хајдуковић, н. д., 487; Намјери књаза Петра да се раније ожени Вијолетом Вагнер противила се влада Евгенија Поповића, односно Нико Хајдуковић, као заступник предсједника, пријетећи му указом о лишавању прерогатива члана династије. Тако да владе Јована Пламенца књаз Петар се оженио.

остало од накита моје жене,⁷⁶ а то ми је омогућило да преживим до данас, а сад сам без ичега, ама баш без ичега (подв. у ориг. – Ш. Р.). Прије неколико дана сам писао краљу...”⁷⁷ У сваком случају, књаз Петар се већ у септембру нашао у Београду, где је примљен код краља Александра, уз бучне протесте црногорских ујединитеља који су такав краљев гест оквалификовали као кршење одлука Подгоричке скупштине.⁷⁸ Интересантно је, да су ово становиште касније прихватили и неки историчари, пренебрегавајући чињеницу да су посланици Подгоричке скупштине могли донијети одлуку о забрани повратка члановима династије само за подручје Црне Горе, а не и Србије, или неко друго подручје КСХС.⁷⁹ Колико је нама познато, Петровићи, бар они на које се односила одлука Подгоричке скупштине нијесу никада били у Црној Гори. Иако не располажемо извором који би посвједочио о садржају разговора књаза Петра и краља Александра, из једног каснијег писма сазнајемо да је краљ Александар обећао црногорском књазу да ће његово питање бити ријешено за шест мјесеци, рачунајући од 18. октобра 1923. године, и да је у том смислу књаза Петра упутио код предсједника владе. Пашић му је обећао да ће се његово питање ријешити за шест недјеља.⁸⁰ Књазу Петру је обећана извјесна сума новца и повраћај његове имовине.⁸¹ Како од тога није било ништа, књаз се поново обраћа краљу Александру, којем је „показао ...колико сам му одан”, тражећи од њега да интервенише и прекине „ову мучну ситуацију”.⁸² То је Александар изгледа и урадио, јер већ у мају 1924. године, књаз Петар захваљује „на интервени-

⁷⁶ Петар је био ожењен Виолетом Вагнер (1887-1960).

⁷⁷ А, 335, ф 4, *Pero – Ma très chère Biba*, Paris, le 29 Aout 1923 (писмо је на француском).

⁷⁸ Тодор Божковић, тада посланик Демократске странке тим поводом је поднио интерpellацију предсједнику владе, док је радикал Љубомир Бакић посјетио Пашића и изразио му негодовање због посјете књаза Петра.

Види: Народна ријеч 29. IX 1923, бр 65; Слободна мисао 1. X 1923, бр. 55.

⁷⁹ Види: Димитрије Димо Вујовић, *Подгоричка скупштина 1918*, Загреб 1989, 119. Тако аутор на једном мјесту наводи: „Али, док су одлуке о десиронизацији и уједињењу ослањале нейроприморске, доиле су одлуке о конфискацији имовине и забрањени уласка у земљу биле прекришене, јер су тоједини чланови династије касније долазили у Југославију...”.

⁸⁰ AJ, 335, ф 4, Књаз Петар Петровић Његош – министру, 6. марта 1924.

⁸¹ *Ibid*; Тим поводом књаз Петар је писао: „Ако не бих до краја овоја мјесеца примио тисмену топовницу, да су ми моја добра топрена, као год и уручена своја која ми је обећана, тада ћу бити принуђен неодложно окупованети за Београд, да се покорим Ј. В. Краљу, мом узвишеном Владару, који ће, ујерен сам, ставити крај овој мојој душевној и мачеријалној агонији...”.

⁸² AJ, 335, ф 4, Перо – краљу Александру, Париз 10. III 1924 (писмо је на француском).

цији у погледу моје апанаже која је ријешена, како је најављено у Вашем задњем писму...”⁸³ Тим поводом књаз Петар је поново допутовао из Париза (становао је у хотелу *Maiestic, Avenue Kleber*) у Београд, почетком октобра 1924. године, где га је примио надлежни министар у влади⁸⁴ и сам краљ Александар, који му је поново обећао да ће се његово питање ријешити.⁸⁵ У то вријеме загребачка штампа објављује вијест да је између књаза Петра и владе склопљена погодба о повраћају имовине, и то само половине, док би друга половину била уступљена Пашић-Прибићевићевој влади за изборни фонд.⁸⁶ Наравно да ове шпекулације не би биле вриједне помене, да не илуструју шири контекст политичке употребе овога питања. Преписка између краља Александра и књаза Петра није занимљива само по томе што се одвијала углавном на француском језику, већ и по томе што је у писмима расла количина атрибута „оданости”, „бесконачне оданости”, „вјерности” и сл., како су изгледа и расла средства која је овај давао књазу Петру, чија му је наклоност сигурно годила. Активност књаза Петра на рјешавању свога социјалнога положаја одвијала се мимо знања осталих чланова фамилије. Она није наилазила на разумијевање код осталих, посебно код сестара Ксеније и Вјере, које нијесу могле да схвате како је књаз Петар могао одлазити „код убице свога оца”. Послије повратка из Београда, Петар је отишао да обиђе своје сестре, које су га дочекале мрзоволјно и непријатељски, те је дошло до жучне расправе, послије које је Петар „прногорским принцезама Ксенији и Вјери” написао једно јетко писмо. У том писму, Петар, одговарајући на оптужбе да је одлазио „код убице свога оца”, наводи и сљедеће: „да ме је баш брига за вас двије и за читав свијет, сем за његово Величанство краља Александра и за Предсједника Пашића. Стога хоћу да вам кажем, између осталог да сам боље служио свом вољеном Оцу, него ви обадвије, а йосебио нећо ђи, Ксенија, која си се само мјешала у ђолишнику на шишећу Црне Горе (подв. у ориг. – Ш. Р.), уместо да си се бринула о кући или о пословима који се тичу једне младе принцезе”. Потом слиједи и једна понуда доказа овога исказа: „Као доказ овоме што ти кажем, имам твоја писма; написана твојом руком, а која ми достојанство не дозвољава да објавим, јер се каже да се прљави веш кући пере, али ако ипак желиш, могу ти послати фотокопије твојих политичких писама, за које не можеш порећи да си их писала...”⁸⁷ Свађа са сестрама је била толико

⁸³ *Ibid*; Петар од Црне Горе – екселенцијо, Париз, 12. мај 1924. (писмо је на француском).

⁸⁴ AJ, 335, ф 4, Перо – Ваше величанство, Биоград 7. октобра 1924.

⁸⁵ *Ibid*; Перо – Господаре, Београд 13. октобар 1924. (писмо на француском).

⁸⁶ Балкан, бр. 329, 29. XI 1924, 1, Имовина пок. краља Николе.

⁸⁷ *Ibid*, Петар – Црногорским принцезама Ксенији и Вјери (Писмо је недатира-но, на француском, доста нечитко).

жучна да је Петар зажалио што му нијесу „послале у своје име неког мушкарца, а онда бих га са посебним задовољством дочекао, како то са дужном пажњом обичавам у таквим приликама.”⁸⁸ Вјеран и одан Александру, колико и свом оцу,⁸⁹ књаз Петар му је редовно испостављао рачун колико му је новца до тада дао: „1. У Биограду у мјесец октомбар 1923 – тридесет хиљада франака; 2. У Паризу у мјесец април 1924 – двадесет пет хиљада франака; 3. Сада на Блед – педесет хиљада франака”. Уз ово је ишло и обећање: „Ја се учтиво и понизно обавезујем да ћу ове своте повратити Вашем Величанству с највећом захвалношћу и признањем, чим будем примио моја имања у Црној Гори”.⁹⁰

Књаз Петар је са својом супругом у августу 1925. боравио на Бледу, као гост краља Александра и краљице Марије.⁹¹ Пут од понизне оданости па до молбе за пријем, како би Александру „саопштио неколико ствари људично важних”⁹² (подв. у orig. Ш. Р.) у септембру 1926. године, књаз Петар је прелазио веома лако и брзо, тим прије што му је стално обећавано да ћу му бити повраћена имовина, а до тога дана „дарежљиви” Александар му је удјељивао једнократне суме које је овај стално тражио. Крајем 1926. или почетком 1927. књаз Петар се преселио из хотела Majestic у Вилу la Victoire чији закуп није имао чиме платити. Али, како му је југословенски министар Нинчић обећао, приликом сусрета у Паризу, да ће се његово питање ријешити до краја 1926. године, Петар је тражио од краља Александра да нареди влади „да ми авансира сто хиљада франака до краја овога мјесеца (јануар 1927. – оп. Ш. Р.) а то је сума која ми је потребна да платим закупину за вилу и да платим предујам некима од повјереника. Разумије се да ће овај износ бити одбијен приликом повраћаја моје имовине...”⁹³ Црногорски књаз је био нестрпљив, јер је у августу 1927. године боравио само „осам дана у Венецији”, коју је морао напустити усљед недостатка средстава,⁹⁴ а од аванса није било ништа, иако је Скупштина у међувремену била изгласала финансијски закон. Зато је у октобру 1927. године поново допутовао у Београд,⁹⁵ где га је на интервенцију краља Александра примио министар правде Душан Суботић.⁹⁶ Са владом је потписао уговор 1. јануара

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ AJ, 335, ф 4, Признаница, Блед 8. VIII 1925, Потпис: Петар Петровић Његош.

⁹¹ Ibid; Перо – Ваше Величанство, Блед 8. август 1925. (лично повјерљиво – писмо је на француском).

⁹² Ibid, Перо – Ваше Величанство, 21. 9. 1926.

⁹³ Ibid, Перо – ваше Величанство, Менлон, 1. I 1927. (письмо је на француском).

⁹⁴ Ibid, Перо – Ваше Величанство, Villa Formica, 24. VII 1927; Ibid, Перо – Ваше Величанство, Villa Formica 27. VIII 1927.

⁹⁵ Ibid, Перо – Ваше Величанство, Биоград 9. X 1927.

⁹⁶ Ibid, Перо – Ваше Величанство, Биоград 15. X 1927.

1928. године, али му је новац нередовно стизао.⁹⁷ Књаз Петар је честитао краљу Александру и изразио дивљење на „мудром и државничком поступку” поводом завођења диктатуре б. I 1929. године из разлога што ће краљ „имајући сада потпуну и неограничену власт у својим рукама, наредити да се исправи неправда која ми је поред свих многобројних обећања до сада чињена, ускраћивањем ми моје очевине, на коју имам неоспорно право, као и сваки па и последњи подајник Вашег Величанства...”⁹⁸ А када је допуто вао у Париз Милорад Драгутиновић, да надзире понашање књаза Петра, по наводном налогу краља Александра, овај му се у писму жалио денунцирајући истога.⁹⁹

Посљедњи сусрет краља Александра и књаза Петра догодио се у децембру 1931. године, непуних шест мјесеци прије него што ће црногорски књаз који је већ неколико година боловао, умријети, и тада ће овај, први пут поред рјешавања свог питања, југословенског краља замолити да интервенише за неког другог Црногорца. Радило се о интервенцији за Ника Јовићевића, мајора бивше црногорске војске, касније припадника француске војске, више пута рањаваног, добитника легије части, похваљеног за храброст од стране маршала Петена, који је био отпуштен из војске као 100% инвалид. Петар је тражио да му се додијели пензија, јер је био на са-мртничкој постели.¹⁰⁰ Књаз Петар је умро 7. маја 1932. године и његова смрт, бар према реакцији јавности, није никога посебно узбудила у Црној Гори. Вијест о његовој смрти објавила је на петој страни једино никшићка „Слободна мисао”.¹⁰¹

За разлику од млађег Петровића, који је с Карађорђевићима одржавао интензивне контакте, таквих података немамо за престолонаследника Данила.

Према неким извјештајима из 1925. године, Данило је живио скромно, посебно од када се разбољела његова жена Милица, која је била смјештена у једном санаторијуму „под условима као код се неко йдима из најсиромашније класе”.¹⁰² Милица (Јута) Мекленбург-Стерлиц, Данилова жена, успјела се дочепати дијела наслеђа из заоставштине ове њемачке династије, што им је сигурно олакашавало живот.¹⁰³ Вјероватно условљен примањем апанаже претходним званичним признањем КСХС, он је то и урадио 7. фебруара 1927. године у Ђенови, давањем званичне изјаве генералном

⁹⁷ *Ibid*, Перо – Ваше величанство, Монте Карло 21. 5. 1928.

⁹⁸ *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, 10. I 1929.

⁹⁹ *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, 9. II 1929.

¹⁰⁰ *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, Париз, 23. 12. 1931.

¹⁰¹ Слободна мисао 11/1932, 18, 5.

¹⁰² Балкан, бр. 127, 12. V 1925, 2, Породица краља Николе.

¹⁰³ Балкан, бр. 144, 29. V 125, 2, Породица пок. краља Николе.

конзулу КСХС.¹⁰⁴ У изјави упућеној предсједнику владе КСХС, Данило по-ред осталог наводи: „...овим ћушем изразим да признајем Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, онакву каква је створена нашим ослобођењем и уједињењем и уређена њеним државним Уставом од 28. јуна 1921. године. Пријраван сам да својим скромним силама ћомоћем њеном јачању и напредовању и уверавам Вас својом часном ријечју да ћу се клонити сваке било директне, било индиректне акције која би била ујерена проплив добра наше Отаџбине, њеног уставног уређења и њених закона”. Потом изражава своју сагласност са рјешењем владе сходно чл. 316. Финансијског закона, који је прописивао да му се сума од пет милиона динара исплати у готовини, као и с сумом од три хиљаде швајцарских франака мјесечно. На крају је захвалио влади „на досадашњој материјалној ћомоћи која ми је указана”.¹⁰⁵ Посљедња реченица из ове изјаве недвосмислено упућује на закључак да је и Данилу исплаћивана одређена свита новца од стране југословенске владе, прије него је законом дефинисано ово питање. Међутим, да су принадлежности члановима династије Петровић исплаћиване нередовно и, у суштини, не као апанажа већ као надокнада за одузету имовину, сазнајемо из једног писма Данила Петровића, предсједнику владе Милану Стојадиновићу, десетак година касније. Наиме, Милан Стојадиновић, који је имао значајно политичко упориште у Црној Гори, где је као шеф црногорских радикала од 1925, а потом предсједник Бановинског одбора ЈРЗ од 1936, градио своју политичку каријеру са имицом „највећег Црногорца”, почасног грађанина Никшића и Бара, иако је родом био аутохтони Чачанин,¹⁰⁶ испљавао је примјетни интерес за ово питање које му је било познато још из времена када је био Пашићев министар финансија. У писму Данилу из 1937. године, Стојадиновић је обећао повишицу од неких 2000 франака мјесечно усљед девалвације коју је претрпјела ова валута, очигледно на интервенцију кнеза Павла са којим се Данило сусрео на Бледу 20. августа 1937. године.¹⁰⁷ Октобра 1937. године држава је дуговала Дани-

¹⁰⁴ AJ, 335, ф 4, Данило Петровић Његош – Господине предсједниче, Ђенова, фебруар 1928.

¹⁰⁵ Ibid; Шербо Раствор, *Скривана сјидана историје*, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929, IV, Бар 1997, 2249-2250.

¹⁰⁶ О томе види: Шербо Раствор, *Политичке сјиданке у Црној Гори 191-1929*, Бар 2000; Шербо Раствор, *Југословенска радикална заједница у Црној Гори 193-1939*, рукопис магистарског рада.

¹⁰⁷ AJ, 37, ф 30, Примљена пошта за 1938, Данило Петровић Његош Милану Стојадиновић, Сан Ремо, Хотел Royal 15. октобра 1937. Помињући сусрет са кнезом Павлом, Данило наводи да је код њега „нарочито долазио, не да пркосим већ да га замолим да ми ћомоће код Вас (Стојадиновића – Ш. Р.) за оно исто што сам намјераво молићи ћок. краља Александра”.

лу Петровићу 14. 200 франака. Данило је био незадовољан чињеницом да је његово имање раздијелено „на равне дјелове са мојом браћом и сесијрама без да буду они на то имали каквог права ио шестамениту нашећ Оца, ио-којноћ”,¹⁰⁸ а кнеза Павла је молио „да ми моменитално стисе од јавне продаје за дугове моју кућицу у Рокбрину, и очува ми кров над главом за моје старе дане...”. Такође га је молио да „ми йомоћне уредиши родиштељске гробове у Сан-Ремо који су и данас на терет италијанског Двора, иако мој отац није био Италијан, него један Српски краљ, чији су преци и он, ставили прве темеље данашње државе, борећи се и мачем и ћером уз највише оскудице и невоље, па данас и гробови и ја смо на улици. Све ово није право, ниши служи на часни Југославије, која је нама одузела уз имање и часни и отаџбину”. Данило је тражио од Стојадиновића да му преда столно сребрено посуђе које је било велике вриједности, а које се налазило у депоу Министарства финансија у Београду, а све је те захтјеве подупирао „мојим досад неиколебивим лојалним држањем времена Држави и Династији Карађорђевића”.¹⁰⁹ Не располажемо сазнањима о томе да ли је Стојадиновић заиста нешто предузео у смислу напријед наведених захтјева бившег црногорског престолонасљедника, који је двије године касније и умро у очигледној оскудици и немаштини. Вијест о његовој смрти није објавио ниједан лист у Црној Гори, а изгледа ни у Југославији.¹¹⁰

Од Петровића којима је требало исплатити надокнаду за одузету имовину поменутих у закону з 1927. године били су и принцезе Вјера и Ксенија.

Принцеза Вјера није дочекала почетак примјене овога закона, јер је умрла октобра 1927. године. Ни њену смрт није забиљежио ниједан лист у Црној Гори.¹¹¹ Остале су дјеца књаза Мирка и принцеза Ксенија, најмлађа кћерка краља Николе, његова миљеница са значајним упливом на њега,¹¹² тврдоглава и поносна и очигледно најтврђи преговарач за југословенску страну.

Према неким подацима, Ксенија и Вјера су живјеле у немаштини, радећи као дактилографкиње код неког фабриканта на Азурној обали у Француској.¹¹³ Током 1928. године Ксенија је била приморана да прода свој намје-

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ Види: Црногорска библиографија, III-6, Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1936-1944, Цетиње 2000.

¹¹¹ Види: Црногорска библиографија, III-4, Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1919-1929, Цетиње 1993.

¹¹² Види: др Иво Јовићевић, н. дј. 123;Илија Ф. Јовановић-Бјелош, н. дј.

¹¹³ Балкан, бр. 112, 23. V 1924, 2, Пронађено благо;Балкан, бр. 144, 29. V 1925, 2, Породица пок. краља Николе;

Види: Балкан, бр. 233, 28. V 1925, 1, Краљ Никола и његово имање

штај од бамбуза из свог дома у Кап д' Антибу да би преживјела.¹¹⁴ Одмах по доношењу закона 31. марта 1927. године, Ксенија је ангажовала адвоката, који се обратио др М. Спалајковићу, посланику КСХС у Паризу, са захтјевом да овај затражи од владе у Београду да заштити права Ксеније и њене умрле сестре Вјере, чији је она једини наследник. Због тешке ситуације у којој је Ксенија живјела, тражено је да јој се исплати „један дио суме до коначне исѣлатије“.¹¹⁵ О наведеном захтјеву, југословенски посланик је убрзо обавијестио министра иностраних дјела др Војислава Маринковића, од којег је тражио да му се достави одлука владе по овом питању.¹¹⁶ Влада је већ у 1927. години била донијела одлуку да се Ксенији исплаћују по двије хиљаде швајцарских франака мјесечно, да би та сума у 1929. години била повећана на 3.000. Међутим, Ксенија није хтјела да прихвати доживотну ренту, тачније дугорочну исплату надокнаде за одузету имовину. У једном писму својој сестри Јелени, италијанској краљици, која је повремено слала свог курира на Цетиње да донесе неке од ствари Петровића за које би власт дала одобрење, Ксенија пише, тим поводом: „*Није да је што мало или много, али не могу да прихватим принциј: и кад би ми понудили десет тумара више у том виду, оне бих одбила. Кад би ми понудили само главницу чију би камату престављало тих 3.000 франака, ја бих прихватила и ослободила их*“. Молила је своју сестру такође, да одложи слање свог курира (Паулина?) на Цетиње: „*Ни што једнако неће дати оно што ми припада, јер намјеравају да направе одбир међу мојим личним сїварима да би их ставили у Музеј (!). Остало ће ми дати. Ни овде не гледам на вриједност сївари, него на принциј: или ми све моје сївари припадају и са њима могу слободно да располажем, или су ми их јак залијенили. Али не могу дозволити да праве одбир и да ми затим, удијеле милостинју од мојих власништвних сївари од онога што неће да задрже*“. Ксенија је такође захтијевала да се до сљедно спроведе све оно што је у закону споменуто, тражећи по том основу и дио своје сестре Вјере: „*Овај последњи дио не може и не треба да не сстане Вјера ће је мени оставила; дакле йоштраксујући ће ја постујам у поштуности то закону*“. Поред наведеног, Ксенија је потраживала 200. 000 златних франака уложених код Црногорске банке на Вјерино и њено име на штедним књижицама бр. 801А-II-801А (принцева Ксенија) и бр. 801Б-II-801Б (принцева Вјера). Она је посједовала те књижице и тврдила да тај новац није могао нико подизати без потписа са тих књижица. „*Како што видиш, све је врло једносјавно и нарочито легално*“, писала је Ксенија својој

¹¹⁴ Џон Д. Тродвеј, *Црногорски Александар Дивајн*, Alexandria, октобар-новембар 1998, 20.

¹¹⁵ AJ, 335, ф 4, Писмо Спалајковићу 14. јануар 1928 (письмо на француском).

¹¹⁶ Ibid, Др М. Спалајковић – Др Војиславу Маринковићу, министру иностраних дела, Париз 2. јануара 1928, Пов. бр. 48.

сестри.¹¹⁷ На захтјеве Ксенијиног опуномоћеника, влада КСХС је одговорила у марту 1930. године обавјештавајући га да ће наредне четири рате бити уплаћиване почетком 1931, 1932, 1934, док ће износ од 150.000 швајцарских франака, са рачуна Црногорске банке, бити плаћен преко *CREDIT LYONNAIS* банке у Паризу или *CREDIT SUISSE* банке у Цириху, зависно од Ксенијине жеље. На ову суму неће бити плаћена камата, предвиђена раније склопљеним уговором са Црногорском банком, али ће јој зато бити враћене личне ствари које су се налазиле на Цетињу и „*Њена Краљевска Висосћ може расйолагаши шим сїварима йо Њеној жељи*“.¹¹⁸ Ускоро је министарство финансија на основу рјешења владе од 6. фебруара 1930. наредило да се принцизи Ксенији исплати 150. 000 франака на име првог дијела доживотне ренте.¹¹⁹ Претпостављамо да је ова уплата заиста и реализована, као и остала обећања владе, јер у архивима више нијесмо нашли на траг који би могао сугерисати о постојању даљних спорних питања између Ксеније и југословенске стране.

Према помињаном закону из 1927. право на апанжу су имала и „*Миркова дјеца*“. Као што смо навели, књаз Мирко је умро веома млад 1918. године у Бечу. За разлику од Данила и Петра који нијесу мали дјеце, Мирко је имао пет синова: Стевана, Станислава, Михаила, Павла и Емануела.¹²⁰ Осим Михаила, који је проглашен за престолонаследника послије абдикације Данила 1921. године, остали су умрли веома млади: Стеван 1908; Станислав 1907; Павле 1933; Емануел 1928. године. Михаилу, Емануелу и Павлу била је одређена укупна апанажа од 6.000 франака, дакле по 2.000 франака по једном. Ово се право није могло наслиједити, тако да је на kraју Михаилу исплаћивано по 2.000 швајцарских франака мјесечно, док његова мајка Наталија Константиновић-Његош, Контеса Додзел, није имала право ни на какву надокнаду, бар према тумачењима тадашњих власти.¹²¹ Ипак, она је примала апанажу од 1921. године.¹²² Лојално држање Петровића, а посебно Михаила, према југословенској држави и династији Карађорђевића, било је истицано од стране југословенских представника приликом посјета страним дворовима и државницима. О томе је оставио занимљиво свједочанство у својим мемоарима Милан Стојади-

¹¹⁷ AJ, 335, ф 4, Ксенија – Јелени, 27. октобар 1929. (писмо је на француском).

¹¹⁸ *Ibid*, Писмо од 15. марта 1930. (на француском).

¹¹⁹ *Ibid*, Министар финансија – Бошку Јевтићу, министру Двора, Београд 27. маја 1930.

¹²⁰ Види: Michel Sementery, *La descendance de Nicolas I roi du Monténégro*, Besançon, 1985.

¹²¹ AJ, 74, ф 14, Министар двора – Др Ђорђу Ђурићу, краљевском посланику у Лондону, Београд, 2. јануара 1934.

¹²² Види: Ђојка Ђукановић, Никола I Петровић и Александар Дивајн, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме, ЦАНУ 21, 1998, II, 154.

новић, предсједник југословенске владе, када је приликом посјете код италијанског краља, папе и Мусолинија, с краја 1937. године, описао разговор с италијанском краљицом Јеленом, која је бринула о својим сродницима,¹²³ кћерком краља Николе, женом италијанског краља Виктора Емануела III. Констатујући да је аудијенција код италијанског краљевског пара на њега оставила *најбољи утицај што се може замислiti*, Стојадиновић потом наводи: *За краљевском тајним седео сам десно од краљице Јелене, а лево од ње Мусолини. Преко јутра Краљице седео је краљ, десно од њега моја жена, до ње ћроф Џано, а лево од Краља његова кћерка, принцеза Марија, која се ћосле удала за принца од Бурбон Парма. Краљица је шакоће са мном разговарала француски иако је црногорска принцеза, кћерка краља Николе. Дуго бављење у Италији учинило је да првично заборави мајстеријски језик. То је био једини разлог да и са мном говори француски, како ми је што ћосле објашњено. У разговору Краљица се највише распуштавала за првилке у Црној Гори за снажне Владе трема првоступним члановима црногорске краљевске куће. Рекао сам да се о њима води рачуна и да сви уживају атанаже, које им омогућавају пристојан, тремда скроман живот, да су врло коректни трема Југославији, а нарочито Михаило Пејковић. Затим се краљица интересовала за гробове својих родитеља, који су умрли у изгнанству, и били привремено сахрањени у Сан Рему. Рекох да сам и штом јаштању ђосвећио јакшњу и да у сиоразуму са Патријархом српском православне цркве, Гаврилом Дожићем, сиремамо план што коме би се на Цетињу ћодигла нова капедрала и у њу би се онда имало да пренесу ђосмртни ослачи ћокоји ће краља Николе његове жене краљице Милене и да им се шако укаже ђосмртна ћочасија. Стојадиновић потом наводи да је његово излагање краљица пратила са очевидним задовољством, да га је гледала испитивачки у очи, као да жели првојиши истинитост мојих речи, да јој је он казао да је биран за народног посланика Црне Горе, да тамо има много пријатеља те да добро познаје тамошње народно расположење, које је добром делом, у дну свога срца, још увек везано за своју снагу, народну династију. Рекавши да им то ипак не смета да буду верни поданици краља Југославије у чијим венама тече крв обе српске династије, Стојадиновић дословно наводи и завршне ријечи италијанске краљице Јелене: *Бићу Вам захвална за све што будеште учинили да моји родитељи добију гробнице које им одговарају. Када буду лежали у својој родној земљи, верујем да ће шака онда њихове душе наћи ћокој свој...*¹²⁴ Позна-*

¹²³ О Јелени су са уважавањем писали Црногорци у егзилу; Види: Krsto J. Nikovich, *Nel XL anniversario delle Nozze di Elena Regina d'Italia, Una Grande e Fiera Sovrana*, Ferrara 1936; Сjeћање на ову италијанску краљицу објавио је: Хајнрих фон Хесен, *Кристални лустер Јелене од Савоје*, Подгорица, 1998.

¹²⁴ Милан М. Стојадиновић, *Ни рат ни шака*, Југославија између два рата, Ријека 1970, 444-445; У својим мемоарима Стојадиновић је оставил и занимљив запис о двије дружбенице краљице Јелене: *Ту сам се упознао и са две дружбенице*

то је да ће црногорски краљевски пар *свој йокој* у Црној Гори наћи тек 1989. године, када ће из Сан Рема њихови посмртни остаци бити пренијети на Цетиње, заједно са посмртним остацима њихових кћерки Вјере и Ксеније, док се кости остале дјеце и даље налазе ван родне груде.

Из расположиве документације тешко је утврдити укупну светот која је исплаћена Петровићима на име апанаже, у ствари надокнаде за одузету имовину. У сваком случају она није била ни приближна вриједности имовине коју су ови посједовали. Краљ Александар је користио сваку прикладну прилику да покаже гестове добре воље, када су била у питању новчана потраживања Петровића. Па и онда када то од њега нико није тражио, а могло је утицати на поправљање имица владара код дијела Црногораца осетљивих према династији Петровића и члановима њене уже и шире фамилије. У том смислу може се тумачити велика церемонија преноса Његошевих костију на Ловћен 1925. године и изградња капеле о трошку краља Александра,¹²⁵ или плаћање трошкова сахране војводе Божа Петровића и његове жене, почетком 1928. године, на чemu је краљу Александру куртоазну захвалност изразио њихов син Андрија.¹²⁶

III. ПОЛИТИЧКИ АНГАЖМАН ПЕТРОВИЋА ПОСЛИЈЕ ДЕТРОНИЗАЦИЈЕ 1918. ГОДИНЕ

Вијест о одлукама Подгоричке скупштине читана је у двору у емиграцији у присуству краља Николе, владе и краљице Милене. Одлуке је прочитao др Перо Шоћ, министар у влади. „За вријеме читања писма Краљ није ода-

краљице Јелене., две веома узледне и оштмене Црноћорке, које живе у Риму већ дужи низ година. Једна је гостоћа Љубица Rossi-Петровић, кћи Војводе Ђура Петровића, супруга једног познатог италијанско-хирурга, а друга гостоћа Босиљка Радоњић, обе пореклом са Његуша из дөвеју водећих црноћорских породица. Увек сијреме да помоћну наше људе, оне су често свраћале у наше Јосланџијво, где су код двојице пажења, Ракића и Дучића, замењивале љубазне доманице. Гостоћа Босиљка Радоњић је нарочито привлачила пажњу својим беспрекорним, премда мало заспирелим српским језиком. За њу је Ракић имао обичај да каже: Гостоћица Босиљка говори како какав српски калуђер из XVII века ... Њен ошац био је истакнути генерал Стефан Радоњић, који се школовао и завршио војну академију у Бечу, а њен дјед, Војвода Иво Радоњић, био је често гост у код кнеза Александра Кађорђевића. Једном ћиликом, то налоду кнеза Данила, са чијом је сесијом био ожењен, 1853, донео му је на љуклон Кађорђеву сабљу, коју је владика Његош усвојио да сијасе из Беча...

¹²⁵ Види: Ш. Раствор, *Политичке сијранке у Црној Гори 1918-129*, Бар 2000, 86-89.

¹²⁶ АЈ. 335, ф 4, Андрија Петровић – Ваше Величанство, Цетиње, 20. фебруар 1928.

вао ни најмањи знак узбуђења. Он је стално био под утиском увјерења да ће савезничке владе испунити своју дату ријеч и обавезу”, записао је један од присутних, Нико Хајдуковић.¹²⁷ Одлуке Подгоричке скупштине сходно једном од њених закључака¹²⁸ достављене су влади Србије, савезничким владама и владама неутралних земаља. Увјерен у савезничке гаранције и обећања које му је дала влада Француске, прво кроз исказ свог посланика при црногорском двору, Деларош Вернеа, 22. октобра 1918, потом у писму од 4. новембра, које је потписао њен министар спољних послова Пишон, и на крају предсједник Француске Поенкаре у писму од 24. новембра 1918. године, краљ Никола очигледно није схватао суштину стратешких промјена, насталих као посљедица И свјетског рата. Увјеравања француског посланика Деларош Вернеа да „Француска влада никако не намјерава да се мијеша у унутрашње ствари једне савезничке државе. Очигледно је, dakле, да кад француске војне власти буду ушле у Црну Гору, неће моћи усвојити никакав други став осим признања законите власти краља Николе”,¹²⁹ била су потврђена и од других највиших француских званичника. Када је краљ Никола писмом од 2. новембра 1918. обавијестио француског министра спољних послова о својој жељи да се врати у домовину, Пишон му је дипломатски одговорио „да би у садашњим околностима било незгодно

¹²⁷ Нико Хајдуковић, н. дј., 442/3; Упореди: Димо Вујовић, *Подгоричка скупштина*, Загреб, 1989, 124.

Позивајући се на исти извор, Вујовић наводи Хајдуковићев запис који нијесмо успјели да пронађемо: „...На краља је вијест јако дјеловала”. У Хајдуковићевом запису даље стоји: „Кад је министар Шоћ прочиташа садржај одлуке као прво ђоштавио за епископа рашико-призренског и уситолично га у Пећкој јајаријаршији. Кад је Шоћ прочиташа име Стеве Вукотића, браћа Краљичина, Краљ је уђошио присућним имена: Вала бођу који је то Стеве Вукотић (на ђоштави није означен: војвода). Неки од министара најсличи, да је то вјероватно војвода Стево. Краљ је нейтимјејшио, преко начара, бацио ђоштед на Краљицу, да би видио како је то на њу дјеловало. Министар Шоћ продужио је са читањем имена ђоштавици, и завршио са ђоштом Пећром Хајдуковићем. Краљ озбиљно рече, да то није лични ђоштавиц ђошто да га је неко други ђоштавио и фалсификоваша ђоштавиц. Обраћаш се Шоћу и замолиши га да ми да ђишмо да пројејерим рукопис ђошто. Тврдисам ћлавом да то није аутентичан његов рукопис, нећо да га је неко други ђоштавио. Заиста касније се доказало да је ђошта неко од његових другова из дејствујајуће ђоштавије...”; Нико Хајдуковић, н. дј., 443.

¹²⁸ Види о Одлукама више: Д. Вујовић, н. дј., 101-119.

¹²⁹ Le rôle de la France dans l'annexion forcée du Monténégro (Documents officiels publiés par le Ministère des Affaires Etrangères du Monténégro), Roma 1921, 39; Улога Француске у насиљној анексији Црне Горе, (превод књиге са поговором), Бар, 2000, 37.

предузимати тај пут”, те да за „мир у вашој земљи, нема бољих гаранција од наређења издатих врховном команданту источних армија”. Писмо се завршавало јасном поруком: „Можете бити увјерени, Сире, да трупе под командом генерала Франше д'Епереа неће ништа пропустити да обезбиједе да се у Вашој Краљевини одржи ред и да ће поштовати уставне власти, као и слободе црногорског народа”.¹³⁰ Предсједник Француске Републике, Поенкаре, у свом писму, само двадесет дана касније, био је више него јасан: „Ваше величанство може бити сигурно да влада Републике, на чију се бригу према малим државама с правом позивате, неће пристати, са своје стране, ни на какав покушај који би имао за циљ вршење притиска на вољу црногорског народа и спречавање његових законитих тежњи”. Обавјештавајући црногорског краља, да привремено запосједање црногорске територије, уз поштовање легалних институција, има за циљ да припреми успостављање нормалног живота, те је због тога „боље да Ваше величанство сачека, за повратак у Краљевину, док се ови циљеви остваре и док живот у Црној Гори поново крене својим уобичајеним током”,¹³¹ Поенкаре је, како ће се касније показати, само куповао вријеме нестрпљивог и наивног црногорског краља. Краљу Николи је повратак у Црну Гору био онемогућен на изричит захтјев српске владе, која је успјела да га представи као реметилачки фактор, чије би присуство у Црној Гори отутило оштрицу борби у завршници рата, што је на крају постао став и Врховног команданта савезничке војске.¹³² Зато је, суочен са енергичним одбијањем Француске, те одсуством јасне подршке Италије и Велике Британије,¹³³ црногорском краљу било једино преостало да тражи гаранције од савезника. Из напријед цитираних извора, оне нијесу изостајале, али је и црногорски краљ морао уви-

¹³⁰ *Le role de la France dans l'annexion forcee du Montenegro* (Documents officiels publiés par le Ministère des Affaires Etrangères du Montenegro), Roma 1921, 40; *Улога Француске у насиљној анексији Црне Горе*, (превод књиге са поговором), Бар, 2000, 37/38.

¹³¹ *Le role....*, 41; *Улога Француске....*, 38/39.

¹³² Види: Д. Вујовић, *Уједињење....*, 303.

¹³³ О италијанском и британском ставу и уопште Црној Гори у езилу види више: Д. Вујовић, *Подгоричка скриваштина*, 54-62; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962; Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ослободак*, Београд, 1996; Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925*, студија о изневереном савезништву, Београд, 1998; Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд, 2000; Франтишек Шистек, *The Restoration of Montenegro in the Plans of the Montenegrin Political Representation in Exile (1916-1922)*, Central European University, Budapest, june 2001 (манускрипт); Balavoine Guillaume, *Le Montenegro et son integration dans le royaume des Serbes, Croates et Slovènes (1914-1921)*, www.guillaume-balavoine.net (докторска дисертација одбрањена на Сорбони септембра 1993).

дјети да аршини који су важили за њега нијесу важили и за његове противнике. Један од главних организатора Подгоричке скупштине, Јанко Спасојевић, пребачен је из Тулона у Солун француском ратном лађом у првој половини октобра 1918, а кључна личност ујединитејског покрета и антицрногорске пропаганде, Андрија Радовић, такође је француском лађом стигао из Тулона у Црну Гору почетком децембра 1918. године.¹³⁴ У међувремену, по одлуци међусавезничке комисије у Версају, савезничке трупе (француске, енглеске, италијанске, америчке и србијанске) окупирале су Црну Гору, коју су највећим дијелом биле већ ослободиле црногорске устаничке чете.¹³⁵ Формирана је посебна команда савезничке војске за Црну Гору, на чијем челу је једно вријеме био француски генерал Венел, а касније такође француски генерал Таон. Сједиште ове команде било је у Котору и њој су формално биле подређене све јединице које су се налазиле у Црној Гори, укључујући и србијанске. Ова команда је била потчињена команди Источне војске, са сједиштем у Цариграду, на чијем челу се налазио француски генерал Франше Д'Епере.

Италијанске трупе су се налазиле у Бару, Вирпазару, на Крсташу, у Котору (и околини), и Улцињу; француске у Дубовику код Цетиња, Котору, Бару, Вирпазару, на путу према Никшићу и Зеленици; енглеске у Вирпазару; америчке према Цетињу, Подгорици, Котору и околини; србијанске су биле распоређене у скоро свим крајевима Црне Горе.¹³⁶ Задатак савезничких трупа био је да очувају ред и мир у Црној Гори, у којој су претходно биле разоружане црногорске самоорганизоване јединице које су учествовале у њеном ослобађању. Само формално под јединственом савезничком командом, окупационе трупе су се понашале сходно политици, интересима и инструкцијама својих националних влада. При томе је важно схватити да се радило о трупама савезничких земаља формлано подређених једној команди. Ово је посебно важно из разлога што се улога ових трупа не посматра јединственим аршином. Посебно се то односи на италијанске трупе, за које и овдје није згорег напоменути да се не ради о фашистичкој Италији, већ о трупама земље савезнице побједничких снага из рата. Све ово наво-

¹³⁴ Богумил Храбак, *Последње године краља Николе*, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме, ЦАНУ 21, 1998, 83-84. Аутор наводи да су гаранције које је дао министар иностраних дјела Француске Пишон и предсједник Поенкаре нечасно погажене јер је Радовић транспортован француским ратним бродом, а са Радовићем је пошла права мала „легија“ Црногораца из Француске. (стр. 85/6). *До 10. новембра Андрија Радовић инсистирао на Цетињу; он се искрцао са једне француске лађе у Котору, образовао је одбор, користећи новац и обећања, али и претње. Комитет се ослонио на присталице Србије и првијивнике краља Николе.* (стр. 84).

¹³⁵ Види више: Д. Вујовић, *Уједињење...*, 308-311.

¹³⁶ Види: Д. Вујовић, *Уједињење...*, 379/380.

димо да би се схватило да је Подгоричка скупштина одржана у условима савезничке окупације Црне Горе и да су претходно наведене савезничке гаранције краљу Николе морале бити обавезујуће за све савезнике. На одлуке Подгоричке скупштине, црногорска влада је реаговала нотом савезницима, 4. децембра 1918. године у којој је оштро нападнута политика званичне Србије и упућена критика савезницима.¹³⁷

Овдје такође треба напоменути да се краљ Никола званично одредио према уједињењу у свом прогласу „Југословенима” 20. октобра 1918. године, дакле скоро мјесец дана прије Подгоричке скупштине, те према томе овај проглас не може бити супротстављен њеним одлукама, него обратно. У по-менутом прогласу се поред осталог наводи: „...Браћо, са највећим заносом, радошћу и одушевљењем данас свечано изјављујем да желим – а увјeren сам да исту жељу има и сав мој вјерни народ у Црној Гори – да и наша мила Црна Гора буде саставни дио Југославије, да часно уђе у југословенску заједницу, као што је часно и до краја за њу ратовала и страдала. *Желим да се сложимо и браћки уредимо у југословенску конфедерацију, у којој ће свак очувати своја љубави, своју вјеру, уредбу и обичаје, и у којој нико неће смјешти на мешавину првијенцијво, већ сви да будемо једнаки у чедним њедрима мајке Југославије, те да свак браћки и сложно ради на њену најрећику и величини у друштву слободних и љросвијећених народа* (подв. Ш. Р.)”¹³⁸

Наведени проглас програмског карактера, настао поводом прокламације, предсједника САД Вудроа Вилсона, у којој је нагласио право југословенских народа на своју државу, јасно оцртава смјер политичког промишљања црногорског суверена. Услјед тога, одлуке Подгоричке скупштине, које ће услиједити мјесец дана касније, могу бити само алтернатива уједињења овдје изнијетом моделу, а никако обратно, како се то покушава сугеријати. Тврђа да је политика краља Николе била сепаратистичка у односу на уједињење нема упориште у постојећим историјским изворима и чињеницама изведеним из њих. Његова политика је једноставно била у сукобу са моделом уједињења прокламованим на Подгоричкој скупштини, односно са политиком безусловног уједињења, која је потпуно искључивала Црну Гору као субјект тог процеса, утапајући је у концепт „уједињења српског народа”.¹³⁹ О садржају прокламације краља Николе „Југословенима” србијанску владу је преко министра Стојана Протића, извјестио Тих. А. Поповић, посланик Србије при црногорском двору и влади. Наводећи да:

¹³⁷ О садржају ове ноте види више: Д. Вујовић, *Подгоричка скупштина*, 124.

¹³⁸ Глас Црногораца, 8/12. X 1918. бр. 56; Краљ Никола, *Политички списи*, Цетиње-Титоград 1989, 479-480; Шербо Раствор, *Скривана страна историје*, I 94.

¹³⁹ О Подгоричкој скупштини види: Димо Вујовић, *Уједињење...*; Д. Вујовић, *Подгоричка скупштина*, Загреб 1989; Ј. Бојовић, *Подгоричка скупштина*, Горњи Милановац 1989; М. Шуковић, *Подгоричка скупштина 1918*, Подгорица 1999.

„Црногорска влада и шачица њених агената и међу нашим светом, и пред странцима старају се да покажу ову ствар као прави програм нашег народа...“. Поповић потом обавјештава, да му је краљ Никола појаснио шта подразумијева под појмом „конфедерација“. Према овом свједочењу, а по исказу црногорскога краља, она означава да има више државних поглавара, и да однос између њих има да буде потпуна једнакост а повремено један од њих био би изабран као „председник“, по начелу први међу равнима.¹⁴⁰ Анализирајући црногорску званичну политику и „претензије Петровића“ од 1866. године, помињући и друге изјаве о „федерацији“, посланик Србије свој извјештај завршава оцјеном да „краљева прокламација није никаква жртва него напротив“. ¹⁴¹

Будући да нама није циљ да у овом раду анализирамо све аспекте ове проблематике, већ да се превасходно усредсредимо на краља Николу и остале Петровиће, и на њихов однос према актуелним дешавањима, користећи при томе само оне исказе политичке садржине који носе њихов потпис, то је у том смислу занимљиво уочити да су Петровићи у посљедњим годинама своје владавине, изгубивши политичку иницијативу, стално били у позицији да се одређују према догађајима, који су један другог сустизали. Остарјели и онемоћали црногорски краљ, без војске, представа и значајније међународне подршке, објективно је био сведен на институцију историјског фолклора, око којег су игране „различите Јолићке ићре“. Да је у то коло, није му дао коловођа, да заигра друго коло није имао с ким. Зато је

¹⁴⁰ АЈ, 336, ф 25, III, Тих. А. Поповић – Стојану Протићу, Париз 15. октобра 1918; Шербо Раствор, *Скривана старана историја*, I, 94-97. Поповић даље наводи: „На моју инсигнацију да времена прокламацији изгледа да ће Црна Гора оваква каква је данас ући у конфедерацију краљ је одговорио: „ја сам најсиромашнији и кад ја не пратим ништа неће вальда ни други...“.

¹⁴¹ Ibid; Поповић наводи једну изјаву коју је у име црногорске владе дао Нико Хајдуковић у фебруару 1918. године о томе да је праведно да Србија добије излаз на море; да је краљ Никола за федерацију југословенску и да, ако она буде монархија, на њеном челу треба да буду Петровићи који имају владалачку традицију од неколико стотина година, а не Карађорђевићи, једна нова династија. По Поповићу, садашњи план краља Николе је био:

- 1) он њиме пратишићи иће Црне Горе;
- 2) прави рачун да буде на челу целе федерације као шај изабрани представник;
- 3) ставља себи у изглед и хрватску круну Јошто по његовом рачуну он је једи-ни ауторитетни балкански владалац који има право на њу ако Хрвати (Црногорци) под њим именом разумеју данашњу Јолићичку Хрватску) усвоје његов план (онда су одбацили Крфску Декларацију и нашу династију);
- 4) да би конзервтивност његове Јолићике била фрајлајнија, он ни у овој прелици не заборавља Албанију и њен престо, Јошто је кнез Михајлов првојим њу стављао под српску круну, чији је премијивни наследник он имао бити; ...”

он пратио само погрешне кораке у том колу, вребајући прилику да у њега ускочи. То што је „југословенско коло” заиграно по Пашићевој кореографији уз француску музiku, а без званичне Црне Горе, краљ Никола је схватао као израз највеће неправде према њој. Убијењен да ће савезници испунити дата обећања о његовом повратку и обнови црногорске државе у којој би се потом одлучивало о форми уједињења уз учешће уставних органа власти, краљ Никола, је посебно много очекивао од Конференције мира у Паризу. Отуда су могућа и тачна запажања Ника Хајдуковића, да га одлуке Подгоричке скупштине нијесу много узбудиле због увјерења да такав акт неће проћи код савезника¹⁴². То се може закључити и из прогласа „Црногорци”, који је краљ Никола на предлог владе упутио Црногорцима у земљи и иностранству, у којем је изложено политичко стање у којем се налази Црна Гора, осуђена политика Србије која је посредством Велике Народне Скупштине у Подгорици покушала да учини крај независности Црне Горе и њене династије.¹⁴³ Проглас је упућен на Бадњи дан 1918. године, дакле истог оног дана када је у Црној Гори отпочео сукоб између присталица и противника безусловног уједињења, познат као Божићна побуна. Овај веома опширен проглас почиње констатацијом да се послије три године ропства и изгнанства за Црну Гору може рећи да је: „највећи мученик свијета, јер никад нико није веће, идеалније и несебичније жртве йодносио од ње за сјевар часићи, за сјевар оишће-народну, за ђраво и слободу”. Потом се у прогласу подсећа на улазак у рат и одговор влади Србије (*Ваша судбина је и наша*), на то да пожртвованошћу Црне Горе „сјасена је од ројсћева војска Србије, јер јој ви, и нико други, сачувасће одстућицу йреко Црне Горе”.

Потом иду оптужбе на рачун „званичне” Србије: „Вама је йознайо, да званична Србија већ одавно у Црној Гори није ћеледала браћа и удругара на заједничком ђослу, него ђројавника, кога је ио неком лудом схваћању, ђребало ојрсићи, ђобож у интресу Србије. Наоружани необјашњивом мржњом ђрема Црној Гори и њеним ђредсћавницима и лишен солидне и моралне основе, извесни ђолићичари из Београда, ђоставили су се, у ђолићици ђрема Црној Гори на начело: циљ ојравдава средсјво”. Потом се званични Београд оптужује за интриге и клевете, чији је циљ био „омаловажићи Црну Гору у овоме рађу и срушићи њен високи уједе међу Савезницима”. Ипак, поред свих клевета „влада Србије није успјела да дипломатски уништи Црну Гору. Требало је уништити на други начин, који неће изазвати гнушање код цивилизованог свијета, кога је ђребало увјерићи да унишћење и обешчаћење Црне Горе желе сами Црногорци” (подв. Ш. Р.). Оптужујући Србију да је „фалсификовала вољу народну” и: *Скујила је ђакозвану Велику Народну Скупштину на један насиљнички начин, чије одлуке*

¹⁴² Види: Нико Хајдуковић, н. дј., 442/443.

¹⁴³ Ibid, 456.

немају никакве важносћи, јер Велика Народна Скупштина и не посматрају као устанака ио нашем Устанику а камоли да је надлежна да решава о судбини Црне Горе! Па и овакав злочин извршен је прејадом кукавички лишавајући од учешћа у рјешавању о судбини земље неколико хиљада мученика и хероја, који се још не бијаху вратили из ројसтва. У прогласу се нуди и одговор на питање зашто је то све рађено: „Зашто што желе од Црне Горе један или два округа србијанска, којима ће они хосподарићи, а не равнотравносћ браћа. Зашто што знају да је жеља сваког Црногорца да ступи у јединство југословенско на равној нози са Србијом, а никако другаче, и што би, да им се дала слобода одлуке, изгласали овакво уједињење, а не које по-нижава часћи и досматранство Црне Горе”. На оптужбе да је „бранивник југословенског јединства”, краљ Никола је одговарао, наглашавајући да „ниједан појединац у Србији и Југословенији” није на томе радио више од њега: „Не, нијесам ја браниван њему, али не дам да Црна Гора уђе у југословенску заједницу оклеветана и на начин, који не доликује њеној славној прошлости, њеном досматранству и њеним битним интересима. Не, она неће улазити мучки и лутешки у тај величанствени храм, коме је она поставила темељ, и на који је она прва развила заславу своју са Душановим бијелим орлом, чије гнијездо бјеше вјековима само на Ловћену”. Понављајући да је и у прокламацији од 7. октобра (проглас „Југословенима“ – Ш. Р.) истакао да „да облик владавине и упућивање уређење будуће југословенске заједнице треба да буде преустановлено искључиво вољи народа, која мора бити суверена над свим осмалим“, црногорски краљ јасно наглашава: „Црна Гора је Црногорац. То је било, што ће и бити. Наши велики Савезници и даље су застапљени својим посланицима при мом двору. Црна Гора ће бити усостављена, са свим њеним правима...” Наводећи да је то свечано дата обавеза од стране савезника, проглас се завршава сљедећом поруком: „Сами Црногорци, и нико више, одлучиће слободно, законским путем, о будућности Црне Горе, која ће, увјeren сам, бити досматрна своје прошлости. Ја ћу ту одлуку први поиздравити каква год она била. Ни ја ни моја кућа нијесмо се појели и држали на пријесто Црне Горе силом; нећемо на њећа ни осмалити; ако што захтјевају интереси Црне Горе и југословенског народа. Права воља народна била је и биће за нас закон. Сачекајте час који тек што није наступио, када ћете моћи слободно и досматранствено рећи, како приличи Црној Гори и Црногорцима, вашу ријеч о будућности Црне Горе. Увјeren сам да ће право побједити силу, а исхата лаж, што да Црној Гори и Црногорцима неће изостати заслужено и досматрно признање не само нашег цјелокућног народа, него и наших Савезника, за надчовјечанске жртве, које су подносили скоро шест вјекова за начела која данас пријумчују...”. Овај проглас који су, поред краља Николе, потпи-

сали и чланови црногорске владе „на Бадњи дан 1918”,¹⁴⁴ јасно и недвосмислено легитимише позицију црногорског двора и владе у егзилу. За његов цјелокупни садржај се не би могло рећи да је изван духа времена, изван реалности и да је супротстављен идеји јужнословенског уједињења. „Прокламација ућућена је у Црну Гору у десетине хиљада људијера”, тврди, очигледно претјерујући, непосредни свједок Нико Хајдуковић.¹⁴⁵ Да ли је и колико примјерака стигло до Црне Горе, то је поуздано тешко утврдити. Стоји чињеница да ову „Прокламацију” не спомињу извори овога времена настали у Црној Гори и тешко је повјеровати да је не би поменули у својим извјештајима тадашњи војни, политички и полицијски органи.¹⁴⁶ Очигледно је да је иссрпно цитиран проглас (прокламација) остао само као свједочанство за анализу историје тадашњих политичких идеја, јер су је сами до гађаји претицали. Наиме, истога дана када је проглашена овај проглас (*на Бадњи дан 1918*) у Црној Гори је дошло до побуне против одлука Подгоричке скупштине, побуне организоване од стране противника безусловног уједињења. Не улазећи у циљеве, ток, карактер и друге анализе саме побуне, о чему постоје релативно бројни извори и листаратура,¹⁴⁷ једно би требало бити неспорно, уколико би се поштовао историјски извор као основ историјског знања: краљ Никола и влада око њега не само да нијесу учествовали у непосредној припреми побуне, него за њу нијесу ни знали. Друго је питање односа према том чину, па чак и скупљање обавјештајних података и давања инструкција од појединих чланова владе, у првом реду Мила Вујовића.¹⁴⁸ Да постоји какав доказ за супротно тврђење, више би но сигурно он до данашњег дана био објелодањен и бар десетак пута објављен. О побуни у Црној Гори и сукобима који су избили на Божић 1918. године краљ Никола и његова влада су сазнали из депеше коју им је упутио

¹⁴⁴ Види: Глас Црногорца, бр. 87, 2/15. јануар 1918, Црногорци, Проглас су потписали: Евгеније Поповић, Предсједник Министарског савјета и Министар Спљенских Послова; Министар Финансија и Грађевина Мило Вујовић; Министар Унутрашњих Послова и Заступник Министра Војног, Нико Хајдуковић, Министар Просвјете и Црквених Послова, др Перо Ђ. Шоћ.

¹⁴⁵ Нико Хајдуковић, н. д., 461.

¹⁴⁶ Види: Шербо Раствор, *Скривана сјрпана историја*, I-IV, Бар, 1997.

¹⁴⁷ О томе види: Јован Ђетковић, *Уједињеље Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940; Димо Вујовић: *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград, 1962; Димо Вујовић, *Подгоричка скупштина*, Загреб 1989; Миле Кордић, *Црногорска буна 1919-1924*, Београд, 1986; Драгуљуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ослободњак 1914-1922*, Београд, 1996; Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора и Италија 1914-1925*, Студија о изневјереном савезништву, Београд, 1998; Шербо Раствор, *Скривана сјрпана историја*, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929, Бар, 1997.

¹⁴⁸ Види: Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за ослободњак 1914-1922*, Београд, 1996.

црногорски генерални конзул из Рима, Вељко Рамадановић. Депешу је прочитao министар финансија, Мило Вујовић, уз присуство краља Николе, министра др Пера Шоћа и министра Ника Хајдуковића. Према свједочењу Хајдуковића: „Пошто Вујовић заврши са чишћањем, Господар се йоисирачи и наслони на леђа на наслон фошље, узе да суче свој десни брчић офарбан црном бојом и врло лијејо засукан и увијен. Громко се накашља и рече: Увијам да Црна Гора неће ошићи као ћевојка без ћрћије“.¹⁴⁹ Побуна је затекла и краља и владу, тим прије што су дипломатски представници, којих је тада био пун Париз, уочи почетка Конференције мира, јасно саопштавали сумњу да иза устанка у Црној Гори стоје краљ и влада. „Требало је наћи јућа и начина да се савезничке владе разујере о оштужби која се безразложно намеће влади“, записао је тим поводом Хајдуковић. На састанку је одлучено да краљ Никола упути предсједнику САД писмо у којем је затражио сусрет са њим. Планирано је било да краљ упозна Вилсона са стањем у Црној Гори и око ње, и да га као неутралну и незаинтересовану личност замоли да преузме улогу арбитра и испита развој догађаја из времена слома Црне Горе и испита „да ли је или не, Краљ учинио какав акт издајства према ствари Савезника, што му званични кругови Србије и њени трабаници из Црне Горе неодправдано покушавају импушташи“.¹⁵⁰ Вилсон није пријмио црногорског краља, већ је послао код њега свога секретара Клоза. На његово директно питање да ли је уплетен у „крвопролиће“ краљ Никола је одговорио: „да је он дубоко побожан и религиозан и да би се сматрао хришћником пред Светишима Богом творцем неба и земље и одговоран пред људима и историјом, када би он његове Црногорце подстrekao на међусобно убијање и клање, па да што његова круна засијеца простиор и силу Круне Британског Царства, а да разлоге треба тражиши на другој страни“.¹⁵¹

¹⁴⁹ „Хиједе да још нешто проговори или се одједном уздржка, јокоси нас оштром његовим похледом из орловских очију и утиша нас: шта мислим, ко ће да побиједи. Вујовић одговори: Правда Господару, а правда је на нашој страни. Тешко да ћу бити побједника и побијеноћ, рече Шоћ, јер су побриједи и француске трупе, а има и италијанских. Ваљда се Французи неће умијешати у наше ствари, каже Господар. Мени не даде ћаво но изустави: Господару због двије француске главе које ћадоше на улицама у Атини... Да се не би јоказао забринутим он устаде, оде да Краљици исрпича што се у Црној Гори дођа и прекиде даљи разговор...“.

Види: Нико Хајдуковић, н. дј., 463.

¹⁵⁰ Ibid, 466.

¹⁵¹ Ibid, 467. Нико Хајдуковић такође наводи да је он мајору Клозу саопштио да су краљ и влада први пут сазнали за несрећу која се десила у земљи, од генералног конзула у Риму, и да је та вијест болно утицала на краља и чланове владе, и да би парадоксално и нелогично било, да краљ или његова влада спроведу у земљи такво

Краљ Никола, иначе познат као мајстор позе и фразе, да би до краја разувијерио сумње саговорника, изразио је спремност да у том смилсу да и званичну изјаву. На личну молбу предсједника Вилсона¹⁵² краљ Никола је упутио један проглас народу Црне Горе. О прогласу, који је насловљен на војводу Божа Петровића, постоји више аутентичних записа. Према свједочењу Ника Хајдуковића, пошто је краљ Никола прихватио да у Црну Гору упути проглас у којем позива народ на ред, мир и спокојство и захвалио се „Вилсону на шакву једну његову високо љеменишту замисао”, првобитна намјера је била да се он упути на име митropolита Митрофана Бана, али се краљ предомислио и одредио да та личност буде војвода Божо Петровић. Влада је добила налог да редигује текст прогласа, који ће краљ да одобри и поднесе на „увиђај предсједнику Вилсону и оштремије адресанију у Црној Гори”. Сљедећег дана дошао је Вилсонов савјетник, мајор Клоз, прихватио текст депеше и „упознао владу, да је на синоћној сједници Врховног савјета Конференције мира, предсједник Вилсон искористио прилику да добије сагласност Савјета, да се Краљева дешава може ућишићи у Црну Гору”.¹⁵³ Амерички стручњак за Балкан и члан делегације на Конференцији мира Стивен Бонсал је у својим биљешкама под 22. јануар 1919. године записао слједеће: „Моји стапали и напављани аргументи да Србин Пашић и београдска власт искоришћу шаку II чувених Четрнаесташака (слобода мора) и да је ширенутина користи од инвазије државе Црне Горе од Срба чак мање одбрањива од предходног најада аустријско-њемачких снага, коначно је звучала убедљиво, а када му је ствар представљена, Предсједник Вилсон је предузео први иницијативни корак од доласка у Француску.

Одобрио је меморандум, који сам ја скцирао и, штавише, обезбиједио љодришку шаквом ставу свих великих људи окупљених на другом засједању Савјетског суда. У њему се објављује да се све српске штрупе, регуларне љодједнако као и нерегуларне, које освајају Црну Гору и продајају њен народ морају моментално иловући. Ако се каже да је неоћидна окупациона војска

једно зличиначко дјело, када су савезничке велике сile, путем свога повјереника у Црној Гори, успоставиле власт у име Његовог Величанства Краља...

¹⁵² Giuseppe de Bajza, *La Questione Montenegrina*, Budapest, 1928, 32, Le decisioni di Podgorica provocarono sdegno ed indignazione indicibili in tutto il Montenegrino montenegrini esasperati anche dalle crudeltà commesse da serbi "liberatori", insorsero nel Natale del 1918 guidati da Jovan Plamenac, ex-ministro montenegrino. Al fine di evitare massacri, Wilson si rivolse al re Nicola, che risedeva a Neully, pregandolo di sedare la rivolta colla sua parole di re. Il 22 gennaio 1919 re Nicola spedito in patria il telegramma che era stato redatto da Wilson... (подв. III. Р.). Књига је преведена и објављена на нашем језику.

Види: Бајза Јосзеф, *Црногорско иштање*, ЦКЛ, мај-јун 2001. (приредили Бранислав Ковачевић, Маријан Миљић).

¹⁵³ Ibid, 467/8.

да би се одржао ред и мир и трајремила земља за амерички универзални лијек, слободне и фер изборе, онда би требаје неке неутралне земље требало да замијене српске требаје. У прилог ове одлуке, скицирао сам Јозив (подв. Ш. Р.), да ћа краљ Никола Јоштишић, који је био упућен његовом народу и који би, надао сам се, дотирнио тајнотификацији немирних рејона. У том обраћању Краљ Јозив све лојалне Црногорце да се уздржсе од непријатељства, да се вратије својим кућама и избегавају оружане конфликте ма каквим превокацијама изложени; а завршива се његовом надом израженом следећим ријечима: „увјерен сам да ће време временимом плану предсједника Вилсона, који су тајниковале све сile, народ Црне Горе добити Јоштишину и скору шансу да одлучи о врстама власницима која му највише одговара. Имао сам великих проблема да убиједим Краља да Јоштишиће овај Јозив, или Јошто је то био дио, и то најважнији дио најдобрe, морао сам на томе да инсистирам“. ¹⁵⁴ Нешто другачије од претходника, свједочи о овом догађају духовни инспиратор и вођа побуне у Црној Гори Јован Пламенац. У оригиналној¹⁵⁵ верзији писма краљу Александру из јануара 1925. године, Пламенац је поводом овога догађаја записао следеће: „Чим је устанак избио на Јоштишину, односно чим се је Јоштишић крв проливашао и устанаки били окупили Цејаше и о томе генерал Венел јослао хијан изјештај у Париз, Клемансо је сазвао на једној сједници у Паризу шефове владе шадашњих побједилачких Великих сила. На њој је узео учешће и Јоштиш предсједник Вилсон. Изложио им је Клемансо, што се је све дошло у Црној Гори. На овој сједници донесена је одлука, да предложи Краљу Николи, који је тада био у Паризу да ми изда наређење, да прекине борбу, распустити војску, под условом, да ће и Велике сile убрзо издати наређење, не само да се евакуише од сјидане апшанишних требаја државна историја Краљевине Црне Горе, нећо да ће Конференција Мира изабрати у сусрет свима праведним територијалним асиријацијама Краљевине Црне Горе. Овај је предлог имао у име њих да учини Краљу Николи, Клемансо. Али, како он изјави, да ће пропасни његова мисија код Краља Николе, јер да Краљ без икакве основе вјерује, да француска влада, на челу са Клеманском, ради пропашту Црне Горе, с тога, да он није подесан да говори са Краљем Николом, нећо да највероватније можао је са Краљем уредити предсједник Вилсон. И тако

¹⁵⁴ Stephen Bonsal, *Suitors and suppliants, The Little Nations at Versailles*, USA, 1946 (I издање); Цит. према: Стивен Бонсал, *Тужијељи и молиоци*, Мали народи у Версају, Вијести, (фелтон) јануар- фебруар 2000.

¹⁵⁵ Фалсификовану верзију овога писма објавио је Јован Ђетковић, *Ујединитељи Црне Горе и Србије*, Дубровник, 1940, 418-425. Оригинална верзија овога писма чува се у заоставштини Јована Пламенаца у Библиотеци Историјског института Црне Горе (БИИЦГ), Ф 176 а објављена је у: Шербо Раствор, *Јанусово лице историје*, Подгорица 2000, 131-219.

је било. Предсједник Вилсон је интроверенисао код Краља. На основу овођа он ме је хићио извјестио о дајшим гаранцијама и на основу тога захтражио је од мене да рас是最好的 војску и да што прије кренем за Париз, да заслушам интресе земље на Конференцији Мира. Вјерујући, да је Краљ Никола тражио и добио измене гаранције, упутио сам народу проглашавају и издао сам наређење о прекиду непријатељства и о демобилизацији црногорске војске, а зајимао у Париз".¹⁵⁶

Из наведених извора једино се за сада може поуздано закључити да је на интервенцију америчког председника Вилсона, краљ Никола заиста и упутио поруку народу у Црној Гори на име Божа Петровића, датирану 9/22. јануара 1919, сљедеће садржине:

„Војводи Божу Пејровићу,

Његово величанство Краљ Господар, дознавши за побеђаје који се данас одијеравају по Црној Гори, а у жељи да прекине кровопролиће, упућује Вам се ова Краљева порука, са којом ћеше извршеши упознати Црногорце.

Ово саопштење одобрила је у својој јучерашињој сједници Конференција мира у Паризу и дала је своје овлашћење да се упути у Црну Гору на Вашу адресу".

Послије овог писма, који је потписала влада Црне Горе, слиједи и порука краља Николе:

„Мом драгом народу,

Преклињем вас, осијаниште мирно на своје домове! Немојте се оружјем одушираји онијем чешама које иду за шијем да злобе владу у нашој земљи. Од стране високих представника савезничких држава добио сам највише ујерење да ће у врло брзом року, народу црногорском пружити пододна прилика да слободно изјави о томе каква ће бити будућа његова владавина. Од моје стране саопшти, Војводо, народу да ћу се драговољно повиновати тој његовој одлуци".¹⁵⁷

У сваком случају, до Црне Горе је стигла депеша, коју је француски посланик при (србијанском) југословенском двору упутио на адресу војводе Мишића, начелника штаба Врховне команде, а овај је 13/26. I 1919. год. прослиједио генералу Милутиновићу, команданту Јадранских трупа. Депеша је била сљедећег садржаја:

„Драги мој рођаче,

Преко Вас шаљем поздрав свом народу, свом милом народу. Молим вас да осијанеште мирни и да се оружјем не супростављаште трупама које хоће да се дочекају власници у нашој земљи, јер сам од високих представника савезничких земаља добио највећа ујеравања да ће се врло брзо црногорском

¹⁵⁶ Види: Шербо Растодер, *Јанусово лице историје*, Подгорица 2000, 206-207.

¹⁵⁷ Види: Глас Црногорца бр. 63, 14. јануара 1919, 1; Нико Хајдуковић, н дј., 468-469.

народу џружий јрилика да се слободно изјасни о јолићичкој форми будуће владе, а са своје му сјирене ћоручујем да ћу се са задовољством приклонити његовој одлуци...”¹⁵⁸

Генерал Милутиновић је предао наведену депешу војводи Божу Петровићу,¹⁵⁹ који је одмах послије побуне био затворен са још 124 Црногорца у Централни казнени затвор „Јусовача” у Подгорици, а касније интерниран у Сарајево.¹⁶⁰ Једно је сигурно, да је војвода Божо Петровић са садржином краљеве поруке могао упознати само своје сапатнике у затвору.

Никакав проглас великих сила, који се помиње у изворима и који је требало да буде ширен уз апел краља Николе, до Црне Горе није долазио. Без обзира на све контраверзе у вези са наведеном поруком краља Николе, која је била емитована преко радија са америчких, енглеских и других бродова који су патрорили Јадраном, тешко је процијенити колико је она доприњела пацификацији стања у Црној Гори. Стивен Бонсал је записао да „*ио-зив Краља свом народу да се врати кућама и уздржи од активног непријатељства на неки мисијериозан начин имао је јуно већи штраф за нећујење Сила ујућено у жељењем горшитацима да ће ускоро добити шансу да сами у своје име одлуче какву врсну власни желе, и то је била највећа несрећа. Морам признасти да мој план није био веома усјејашан и да је Краљ, иако ме најрадио признањем да сам то радио из најбољих могућих моћи-ва, зажалио што је послушао мој савјет.*”

Неколико дана касније ми је рекао (био је у дослуху са својим јартизанима код куће шоком чијаве Конференције) да је много лажних верзија његовог прогласа стављено у оштитај и да га је јуно људи проглушачило као још јуно ћредају и чак судесију да би можда људи требало да усјесаве што је боље могуће односе са Београдом. А наравно то је била баш посљедња ствар коју сам желио да учине, проглашавао је краљ. Баш посљедња ствар коју сам желио да учине да ћоје оружје. Ја сам борац, оно су борци. Желио сам да се боре за слободу Црне Горе до посљедњег човјека”.¹⁶¹

¹⁵⁸ Види: Шербо Растодер, *Скривана сјирена...*, I, 198-199.

¹⁵⁹ Види: Шербо Растодер, *Скривана сјирена...*, I, 213.

¹⁶⁰ Ibid, 226-230. Списак затвореника; Нико Хајдуковић, н. д., 473. Хајдуковић тврди да ова порука није никада уручена војводи Божу Петровићу јер је он, као и сви рођаци Краљеви, под сумњом да су подбадали устаник, под заповјестима Извршног одбора, лишени су слободе, одаслаши у Сарајево и ту конфинираны... Кад је генерал Венел примио Дешеву, увијајуши да је адресат осумњичен и дејториштан, а устаник уђушен, он је дешешу адактирао као беспредметну и није саопштена народу, већ само неколицини државника на Цетињу... (стр. 473).

¹⁶¹ Види: Стивен Бонсал, н. д. Описујући судбину прогласа великих сила и апела краља Николе аутор наводи и сљедеће: „Тешко је тачно рећи шта се десило са овим прогласом Сила и ајелом Краља који га је пријавио. Оба су била емитована радијом са америчких, енглеских и других ратних бродова који су патрорили

Када се анализирају сви доступни извори, посебно политика великих сила према црногорском питању,¹⁶² могло би се поуздано закључити да потпуна пацификација прилика у Црној Гори у вријеме трајања Конференције мира у Паризу није био ницији интерес. На несрећу Црне Горе, сви су жељели да профитирају. Више индиција указује на то, да је црногорско питање постало згодан улог у цјенкању за зеленим столом, што ће се касније јасно и показати. Гаранције великих сила давате краљу Николи и његовој влади биле су неискрене и у суштини су биле само израз дипломатског тактизирања у великој партији карата која се одигравала испред и иза кулиса Конференције мира. Да ли је и колико тога био свјестан црногорски суврен, остаје под знаком питања. Али да није губио наду да ће се вратити у Црну Гору, више је него јасно, без обзира на то што је антицрногорска пропаганда разлоге за његово збацивање покушавала да образложи чак и најважним предсказањем из Библије.¹⁶³ Против његовог повратка у Црну Го-

Јадраном али француски италијански бродови, који су били далеко бројнији у овим водама од наших, показаше веома мало жара да пренесу вијести о мировној Јолиштици овој избезумљеној земји. Чак су и Енглези из наводног обзира време Београду, уложили мало труда у преношењу добрих вијести. То су барем информације које су стигле до нас каналима америчке морнарице. Ипак, неки кораци ка пацификацији су најправљени. Неколико српских бригада је повучено, а Скупштина у Подгорици која је била под концролом српских бајонета и која је изгласала забављавање Краља Николе се расјала... ”.

¹⁶² Види о томе: Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000.

¹⁶³ Стивен Бонсал је на једном мјесту записао и сљедеће: „*Моје дивљење време Краљу Николи (које су неки окарактерисали као слијеју пристрасност) навело је многе Србе да изјаве ствари, које по мојој пројеви нијесу сагласне са чињеницама; неке од тих изјава су чак и смислене. Јуђос је де Гујли са још два београдска пропадантиста дошао у моју собу и објавили да су током прејледа Светих Саве, Светог Ђирила и Светог Методија пронашли, да су збацивање краља Николе са прона шамо предсказали и одобрили ови добри људи још пре шолико вјекова. Њихов став ме наводи да помислим како свијет тоне у лудило и да можда и ја сам постапам „лукаст“.* Донијели су са собом Библију на Старословенском језику и почели да читају из ње. „*У овим светим рукописима, инсистирали су, „пронашли смо овлашћење и обравдање за смјер којим смо одлучни да кренемо. Ево знака и предсказања које се мора тајљиво послушати ради спаса нашега народа. Примирје је почело једанаестога септембра, једанаестога дана у једанаестом мјесецу. Јасно да то није случајност; то је знак који показује шта нам треба чинити, и ако сlijедимо тај знак, шта налазимо? Слушајте, у једанаестом стиху, једанаестога поглавља, једанаестоге књиже Старога Завета пронаћмо ове речи: и пошипо је краљ био лош краљ, краљевство ће му бити одузето и оштвачано“.* На пренутак сам осишао без ријечи, али сам се убрзо прибрао. „*Ви*

ру, били су и неки чланови династије, прије свих, престолонасљедник Данило. Краљева одлучност да се бар влада поврати у Црну Гору, испољена крајем 1918. године, спласнула је послије убеђивања престолонасљедника, који је заговарао потребу да се сачека завршетак Конференције мира и рашчисти ситуација у земљи.¹⁶⁴ Долазак Јована Пламенца у Париз јануара 1919. године и његово инсистирање на неопходности повратка краља и владе у земљу је поново актуелизовало дилему: да ли предузети такав потез који је очигледно био супротан вољи савезника, прије свега Француске, која је безусловно стајала иза интереса Србије, и ризиковати да се компромитују постојеће гаранције о повратку, или предузети једнострани ризичан потез, који би био израз неповјерења према савезницима.¹⁶⁵ А савезници су

цијештарије из расколничке библије”, одговорих „и из текста који не могу да привремим Ако Конференцијом треба да управља Свето Писмо, а још увијек нема никаквог договора у вези са тим, инсистирајемо на верзији Краља Џејмса”. Напустили су ме веома нездадовољни, али најављујући долазак Антића Трумбића, њиховој водећег делегата, са информацијама које су веома нездадовољне за Краља Николу, и јуно новијеј датума...”.

¹⁶⁴ БИИ, ф 119, Књаз Данило – Краљу Николи, Кап Мартен, 5. XII 1918; Дјелове писма објавио је: Д. Вујовић, Уједињење..., 403-404.

¹⁶⁵ Види: Илија Ф. Јовановић-Бјелош, н. д., 148. Аутор наводи да му је послије доласка Јована Пламенца у Париз, који је убеђивао краља да треба да се врати у Црну Гору јер га народ жељно чека, краљ Никола питао за колико може спаковати ствари ради поласка за Црну Гору. Овај му је одговорио за 24 сата. „Каже ми буди српман, а шако реци Вуку Вукотићу да и он са љерјаницима буде српман сваког момената. Тако је и било. Послије овога трећи дан, 15. јануара 1919. године Књаз Данило долази из Кай-Маршин у Паризу код свој оца и мајке. Краљ му каже за Пламенца и његов долазак из Црне Горе, као што Пламенац предлаже да се одма креће за домовину и да ће нас Црногорци раширених руку дочекати, без обзира на данашње стање јаршичких ћилика у земљи. Данило је контирајајући и питајући ми ко за Вас и Ваш ћолосак ћарантише, кад је Италија најтравија Вас и ако прими црногорске избјеглице у њену земљу. Има рачуна јер без Црне Горе не може доћи до сијоразума са Србијом у посledу Далмације. Мене као швоме сину наследнику престола налаже ми дужност да вам предложим да не крећеше без одобрења Велесила и без дејуштације од српанске Црне Горе која би дошла да је као свој владара прифати, а Ви радије како знајете најбоље. Послије овог конферисања са Данилом Краљ је охладио према ћолосаку за домовину.

Овој дана у присуству Данилову, Краљ је сазвао министре којијема је рефери-сао да је одустао од ћолоска на начин који му предлаже Пламенац, нежда да с овим боримо за ресијурацију Црне Горе, јер је овде кључ о закључењу мира и граници савезничких држава...”.

Упореди: Нико Хајдуковић, н. д. У својим сjeћањима аутор не спомиње ове детаље и наводи да је Пламенац допутовао у Париз 11. фебруара 1919. у пратњи

јавно и тајно, редовно достављали информације да од повратка краља Николе у Црну Гору не треба страховати. Тако у једној депеши од 22. марта 1919. коју Стојан Протић просљеђује Анту Трумбићу, делегату КСХС на Конференцији мира у Паризу, дословно пише: „*Врховна команда има извјештај из штаба генерала Дейереја да врема званичним извјештајима из Париза нема бојазни да ће краљ Никола...*¹⁶⁶ *у Црну Гору. Према извештају француског посланика у Риму не треба придавати озбиљан карактер веćinstva o српмању црногорских батаљона у Италији*”.¹⁶⁷ Подсјетимо се: Франше Д' Епере је био начелник штаба Источне команде, под чијом су формалном командом биле и савезничке окупационе снаге у Црној Гори, дакле и српске (југословенске) трупе. Стварно, он је био једна од најважнијих карика Француске у легализацији политике „свршеног чина” и најгорљивији сљедбеник србијанске (југословенске) политике према Црној Гори у времену када се рјешавала њена даљња судбина. У сваком случају колебања црногорског краља око повратка или останка престала су почетком фебруара 1919. године, онда када је таква дилема и била излишна. Опредељење да се остане у Паризу и ту се бори за рестаурацију Црне Горе, јер се ту и рјешава послијератна судбина Европе, било је изнуђено из разлога што су црногорску династију историјски догађаји били претекли. Да ли је било покушаја од стране краља Николе да предуприједи догађаје? Сvakако да јесте, не само са становишта јасних дипломатских иницијатива с краја 1917. и током 1918. у смислу покушаја рехабилитовања својих војних јединица, дипломатских иницијатива код савезника, организованог покушаја парирања снажној антицрногорској кампањи, већ и покушајем инсталирања у самој Црној Гори власти која би предуприједила непријатна изненађења. О томе свједочи један документ, који се не спомиње у постојећим историографским радовима, нити у сјећањима савременика, те, уз нужну опреznost, из њега је могуће извести и одређене закључке. Наме, 5. новембра 1918. године, дакле прије одржавања Подгоричке скупштине, црногорски конзул из Рима Вељко Рамадановић¹⁶⁸ је прослиједио Јовану Пламенцу вijest по којој је овај именован за „*врховног зајовједника цјелокућне војне и*

бригадира Милутина Вучинића (стр. 479) и да су потом вођени разговори о саставу нове владе.

¹⁶⁶ Овдје недостаје недешифрована ријеч, али је лако закључити да се ради о повратку.

¹⁶⁷ AJ, 334-1-3, Протић – Трумбић, Из Београда 22. III.

¹⁶⁸ Сумњу у аутентичност овог документа поред осталог уноси и чињеница да се на њему Вељко Рамадановић потписао као генерални конзул, иако је указ о постављању на мјесто генералног конзула достављен 24. децембра (6 јануара). До тада је био вицеконзул. Види: Глас Црногорца бр. 63, 14. јануар 1919.

цивилне власћи Краљевине Црне Горе”. Пошто се ради о до сада непознатом документу, цитираћемо његове најважније дјелове: „...Часћ ми је ђо Највишем налоду хићно извијесћићи Вашу Преузвишеносћ, да се је Његово Величансићво Краљ Господар благоизволио йридружићи одлуци воле народа Црне Горе и са своје сјидане ђошврдићи Вашу Преузвишеносћ за Врховноћу заловједника цјелокућне Војне и Цивилне власћи Краљевине Црне Горе. У исјојо вријеме часћ ми је ђо Највишем Налоду овим ћутем извијесћићи Ваму преузвишеносћ, да је Његово Величансићво Краљ Господар благоизволио ђосћавићи Ваму Преузвишеносћ и за Министра Предсједника, Министра иносјераних дјела и за засјућника Министра Унутрашњих Дјела”.¹⁶⁹ Уколико би се показало да је наведени документ вјеродостојан, о чему доказ мора постојати у за сада затуреној архиви из Нејса, онда би много јасније било откуда баш Јован Пламенац да буде вођа побуне против Одлука Подгоричке Скупштине, или наћи разлог беспоговорног потчињавања његовој команди сујетних црногорских главара од којих ниједан није оспорио његово вођство. С друге стране, била би схватљивија Пламенчева тврђња да је Црну Гору напустио на позив краља Николе ради формалног преузимања власти и настављања борбе на дипломатском терену, као и тврђња истраживача да се понашао као човјек који је имао фактичку власт.¹⁷⁰ У сваком случају, 4. (17) II 1919. године краљ Никола је декретом поставио Пламенца за предсједника владе, министра спољних и унутрашњих послова. Из Пламенца стајала је Италија, што је у тадашњој консталацији распореда европске дипломатије аутоматски значило и појачану сумњу код осталих савезника. Поред Пламенца у владу су ушли: Перо Вучковић, министар просвјете и црквених послова, Мило Вујовић, министар финансија, др Перо Шоћ, министар правде, бригадир Милутин Вучинић, министар војни, и Нико Хајдуковић, министар пољопривреде и грађевина, који је убрзо дао оставку због своје нетрпељивости и неслагања са Пламенцем.¹⁷¹ Доласком Пламенца за предсједника владе судбина династије и Цр-

¹⁶⁹ БИИ, Ф 176, Грађа Јована Пламенца, Вељко Рамадановић – Јовану С. Пламенцу. Рим 5. новембра 1918.

¹⁷⁰ Шербо Раствор, *Јанусово лице историје*, Писмо Јована Пламенца краљу Александру 31. јануара 1925, стр. 207; Пламенац наводи да је послије интервенције Вилсона и слања прогласа Црногорцима преко Божа Петровића, њега краљ извијестио о датим гаранцијама савезника и тражио да распусти војску и да што прије крене у Париз, да заступа интересе на Конференцији мира.

Види: Д. Вујовић, н. дј., 406, наводи да и прије званичног именовања Пламенац „се љонашао као човјек који има сјварну власћ у рукама”.

¹⁷¹ Глас Црногорца бр. 64, 6 (19) II 1919; Види: Нико Хајдуковић, н. дј., 487-499, наводи да је влада Италије преко свог посланика препоручила Пламенца за предсједника владе и да је поднио оставку због начина на који га је Пламенац примио као министра и због програма његове владе.

не Горе је била још чвршће везана за Италију, најслабију, а показаће се – и најнеискренију карику у ланцу савезничких земаља. Енергични, самољубиви и амбициозни предсједник црногорске владе од тада преузима све полу-ге дипломатских и политичких иницијатива, које ће донијети безброј иницијатива према савезницима, на које најчешће неће стизати одговор. Програм Пламенчеве владе имао је сљедеће приоритетете: „1. *Борба на живој и смрти, за њоштовање суверенитета Црне Горе. Њено интегрално реситирање јесте прва посредница штога.* 2. *Поштуну скidaње оног лажног вела од лажи и клевета, којим званична Србија жели покрити наше огромне и несебичне жртве у овом рату. Исто шако, доћи до исашине, те доказаши да је Црна Гора издана од званичне Србије чак у оном часу када је, без иаквих услова – љеменишто и узвишено – себе пренијела на жртву за Србију и за оишту националну ствар. 3. Да се аболирају неправде према Црној Гори што се тиче граница, територија и сл.*“¹⁷² Пошто се испуне наведени циљеви и тиме према Црној Гори буде „учињена правда, народ црногорски одлучиће, на темељу начела слободног опредељивања, а преко фактора, нашим Уставом предвиђених, о њеним будућим државно-правним односима унущра и силоја“.¹⁷³

У истом броју „Гласа Црногорца“ у којем је објављен програм нове владе објављена је и преписка која објашњава зашто није дошло до сусрета краља Николе и регента Александра, током његове посјете Паризу фебруара 1919. о којој смо напријед нешто казали. У таквој атмосфери, опредијењен, односно условљен да „чека“ рјешавање своје судбине у Паризу, црногорски краљ и његова влада су покушавали да докажу да црногорско питање није „династичко“, већ питање права на самоопредељење проглашено као једно од суштинских начела Конференције мира. С друге стране, покушавајући да га прикажу као безобзирног апсолутисту, морално превртљивог, склоног пљачки и корупцији, сумњивог савезника који је „шуро-вао“ са чланицама Централних сила, грабежљивог и незајажљивог оца расипничких синова, интегралистичка страна није бирала средства. Шпијуни са црногорског двора су редовно одрађивали свој посао, дискретно је надзиран улаз у двор и редовно достављане информације о намјерама двора, сусретима и слично. Пашић је био редовно обавјештван о намјерама црногорског двора. У фебруару 1919. године јављао је из Париза, где је боравио као предсједник делегације КСХС на Мировној конференцији, да „план за оружани ујад у Црну Гору неуморно се израђује. Краљ ће за најкраће време освајати Париз и кренути у Италију заједно са владом. Француска му у штоме не може чинити смешњу јер је Предсједник Републике у једном недавном исму, које је било одговор на тражење краљево да се пусти у Цр-

¹⁷² Д. Вујовић, н. дј., 407; Глас Црногорца бр. 64, 4. (17) II 1919.

¹⁷³ Ibid.

ну Гору, изјавио краљу да у његов Јоврајак не сумња, ал да је добро да краљ сачека да се земља смиша. Пошто сада у Црној Гори, према овим изјештајима влада мир и ред, Краљ закључује, да је свако задржавање његово у Француску неоправдано”.¹⁷⁴

Потом је јављао да женски дио династије планира да се пребаци у Италију, као и о намјери министра Вучковића да се под „видом ојоравка” пребаци у Италију, али га наравно „Французи нијесу ћустили”.¹⁷⁵ С друге стране, краљ Никола је у то вријеме изјављивао да на сваки начин жели „конфедерацију са осталим Југом Словенима или као слободни људи а не као ћудици друге државе”, редовно оптужујући за своју судбину званичну Србију: „Српски државник Пашић већ 11 година интигира да анектише Црну Гору или је далеко од усјеха. Јер ја не вјерујем, да ће се савезници одрећи принципа самоодређивања, за који су се борили или да ће дозволити да се најмањи народ јериваје амбицијама сусједа. Не жалим се на свој унук Регеншта Александра. Он је млад и њега је завео Пашић. За вријеме рата дошао је Пашић на Цетиње да нам се захвали за помоћ Србији. Прећућао је бомбашку заверу од 1909. год. која је била ујерена пративу мене и моје ћородице”.¹⁷⁶ И док је већ остарјели и уморни црногорски краљ (тада је имао већ 78 година) водио своју посљедњу битку, која је била личнија од свих претходних, оклеветан и повријеђен, дотле су његови противници настављали своју убитачну пропаганду, која је имала за циљ да оснажи одавно пољуљано повјерење савезника у њега и његов дом.

У томе су и значајно успјели. Компромитовање династије Петровић ишло је са обавезним потписом Црногораца, како би се појачао утисак да је то њихова аутохтона жеља, али са материјалном, логистичком и сваком другом помоћи кругова око србијанске (југословенске) владе и нарочито Николе Пашића. Тако је средином 1919. године Андрија Радовић обавијестио предједника владе да ће од „факсимила ручних писама бившега Кра-

¹⁷⁴ Шербо Раствор, *Скривана сјррана историје*, I, док. бр. 141, стр. 237, Пашић – Протићу, фебруар 1919.

¹⁷⁵ AJ, 336, Ф 25, В, Пашић – предједнику владе, лично. строго пов. 28. II 1919; У достави Пашићу на основу које је саставио депешу, стоји: „Војвођкиња од Аосће има да дође ових дана у Париз и да под заштитом Италије Јоведе у Рим женске чланове црногорске Краљевске ћородице. Она је – као што је ћознайшо – била у пратњи Краљиџе Јелене за њеној боравка у Паризу... Талијански аутомобил са два војника и једним србајанским лицем стигао је синоћ у 7 сајми пред владиним домом у Нејију, официр, који је био у аутомобилу прајжио је министра финансија Мила Вујовића. Овај је био ћозвани, дошао је из свој станице и провео је у разговору више од ћола са овима лицима... Чиновништво је данас примило ћланију...”

¹⁷⁶ Шербо Раствор, *Скривана сјррана...*, I, док. бр. 143, стр. 238-239, Интервју краља Николе Херберту Вивијену.

ља Николе и његове Ђордице” бити објављена брошура „Никола Петровић и његов Двор”. Радовић је тражио од предсједника Стојана Протића да издејствује пристанак код Уредништва „Српске Зоре” у Сарајеву да се стави ознака „издање Српске Зоре”. Уколико не би пристала „Српска Зора”, требало би наћи неки други угледни српски лист у Сарајеву”, сугерисао је Радовић обавјештавајући да се брошура већ штампа и да би због што „веће је ефектија требало избјећи анонимност, шим прије што ће бити преведена на француски и енглески”.¹⁷⁷ Брошура је заиста и објављена и на њој је умјесто „издање Српске Зоре”, писало „Издање Уредништва Гласа народа”,¹⁷⁸ а као мјесто издања стајало је „Сарајево 1919”, иако је штампана у Паризу. Брошура је занимљива због тога што се у њој објављује 18 факсимила (дјелови цитата из преписке чланова династије) из писама која су само могла бити украдена. Факсимили оригиналног рукописа служили су само да потврде да је „крађа државне имовине” била главна одлика „владара из средњега вијека” краља Николе, који је „саможив, грабљив, силовит, окружен и лажан”, иако је „био крвник, а правио се јађе”. Приказујући краља Николу као „љачкаша, издајника, оштимчара шуђих жена, мрзитеља Србије и свећа српскоћ, ова брошура требало је да покаже „колико је одлука Велике Народне Скупштине била блага и умјерена”.¹⁷⁹ У овој брошури се може прочитати да је краљ Никола био на списку „свих наших народних не-пријатеља. Турска и Аустрија снадбијевале су ћа златом све до своје пропасти”,¹⁸⁰ да је поред „турског, аустријског и талијanskог златна краљ Никола волио још једно, и то њемачко, нарочито оштакад је земљу и народ претао нејријатељу”,¹⁸¹ да је „Данило још прије дваје године водио преговоре о прводаји својих шума Аустријанцима” и да им је „засебна Црна Гора” потребна како би је могли лакше пљачкати.¹⁸² А пљачкали су све, од помоћи намијењене интернирцима¹⁸³ до настојања да храна не дође до изгладњења народа у Црној Гори.¹⁸⁴ Краљ Никола је био „окорјели Аустријанец” који није вјеровао у побјedu савезника и чији су синови слушали њемачке и аустријске химне и теферицили по Бечу, „онда када је Црна Гора

¹⁷⁷ Шербо Раствор, *Скривана страна...*, I, док. бр. 337, стр. 458/9.

¹⁷⁸ „Глас народа” је био политичко информативни лист, орган Демократске странке у БиХ.

¹⁷⁹ Види: Никола Петровић и његов двор, епилог једне срамне владавине (Збирка аутографских докумената у 18 факсимила), Сарајево 1919.

¹⁸⁰ *Ibid*, стр. 7.

¹⁸¹ *Ibid*, стр. 9.

¹⁸² *Ibid*, стр. 12.

¹⁸³ *Ibid*, стр. 14, 18.

¹⁸⁴ *Ibid*, стр. 16.

ра од ћлади умирала”.¹⁸⁵ Краљ Никола је био и „шалијански најамник”,¹⁸⁶ који је својим издајничким сплеткама „био ћроћив Солунског фронтира” настојећи да створи било какву војну јединицу „да би ћред Савезницима могоао рећи, да ипак није сву војску ћредао Аустријанцима”.¹⁸⁷ Био је и „лајжни рејубликанац”¹⁸⁸ у настојању да поквари уједињење и „денуницијани” који пише предсједнику Вилсону стилом који „киши ћакленом мржњом ћроћив Србије”.¹⁸⁹

Састављачи брошуре нијесу наравно штедјели ни престолонасљедника Данила¹⁹⁰ нити књаза Петра који је продао „Ловћен за ћаре, ћаре за коџку, а ћаре и ћајне за жену”.¹⁹¹ Сви наводи „оснажени” су факсимилима дјелова из разних писама. Брошура је илустративан материјал који представља синтетизован приказ праваца компромитације династије Петровића вођене посебно од краја 1916. године а започет много раније. Брошура је штампана у 15.000 примјерака од којих је један дио из Париза упућен у Београд.¹⁹²

У покушају да парира овој пропаганди, краљ Никола се обратио писмом предсједнику Конференције мира Жоржу Клемансоу 26. августа (9. септембра) 1919. године, тражећи међусавезничку истрагу о његовој улози и о улози Црне Горе током свјетскога рата. Истога дана, одлично обавијештењи Пашић обавјештава владу у Београду да „дознаје са ћоуздане сјране” да ће краљ Никола предати „енергичну пошту Конференцији мира, у којој ће објавиши своју одлуку, да је са владом ријешен враћаши се у Црну Гору”.¹⁹³ Шта је стварно садржавалаnota краља Николе? У почетном дијелу краљ Никола наводи да га је „шешка и незаслужена судбина која сада ћишиши црногорски народ” присилила да се обрати предсједнику Клемансоу „у чврстој нади да ће Мировна конференција коначно ћрисиши да се оконча нејправда и насиља чија је жртва црногорски народ”. Наглашавајући да се

¹⁸⁵ Ibid, 20.

¹⁸⁶ Ibid, стр. 21-23.

¹⁸⁷ Ibid, стр. 25.

¹⁸⁸ Ibid, стр. 27.

¹⁸⁹ Ibid, стр. 29-31.

¹⁹⁰ Ibid, стр. 36-38.

¹⁹¹ Ibid, стр. 40-41.

¹⁹² Шербо Раствор, *Скривана сјрана исјорије*, II, док. бр. 834, стр. 1028, Андрија Радовић – Делегацији на Конференцији мира, Париз, 5. децембар 1919.

¹⁹³ Шербо Раствор, *Скривана сјрана....*, II, док. бр. 538, стр. 674, Шифра Пашића – влади, уторак, 9. септембар 1919; Пашић још наводи: „Моли ћри при ћоме велике силе, да код њега акредитовани ћосланци ћоју једновремено с њим. – Прије сјане ли Конференција на његов одлазак он ће затјражиши одмах иза ћлога једну савезничку дивизију и – кренуши за Црну Гору. Његова влада ћакује и у ћартијама евакуиши архиву за Италију. – Око 40 Црногораца уђућени су ћакоћер у Италију ћре 2 дана”.

Црна Гора, иако је могла остати неутрална, међу првима сврстала на страну савезника и описујући околности уласка Црне Горе у рат, у којем је чувала „*по цијену дугих и крвавих борби*” одступнику Србији, борећи се у немогућим условима и са великим жртвама, краљ Никола подсећа да је, по окончању рата, послушао савјет француског министра спољних послова, Пишона, који му је у име влада великих сила препоручио „*да још осстане (м) као гост ћеленије Француске, док се не усвојави ред и нормалан живот у земљи од стране савезничких трупа, које су се, истовремено, обавезале да ће осигурати њиштовање суверенитета и уставних институција Црне Горе*”. О тим племенитим намјерама великих сила нијесу водиле рачуна „*власни и српске трупе које се налазе под командом Јужочне армије*”, а које су „*појазиле суверенитет црногорске државе и прогласиле чисто и јасно присаједињење Црне Горе Србији, без консултовања и тражења пристанка од представника црногорског народа који, према Уставу Црне Горе, једини имају овлашћења да одлучују о том штаљу*”. Наводећи да је то био јединствен преседан у историји, који је добио потврду од представника Србије прекидом дипломатских односа 24. децембра 1918. године,¹⁹⁴ те да је такво насиље изазвало побуну, сјонаш уставник црногорског народа, краљ Никола подсећа: „...Врховни савјет ниши је признао ту на силну анексију Црне Горе, ниши је одобрио прештенију краљевске владе Србије која је тражила да њена делегација застана и Црну Гору на Мировној конференцији”. Потом се наводи да је на иницијативу великих сила и пристанак Мировне конференције позвао народ да престане са проливањем крви, но и поред тога Србија поступа према Црној Гори као дијелу своје територије. Потом иде дио који у ствари представља суштину захјева краља Николе и црногорске владе. Тврдњом да су „*часи и слобода два добра која је црногорски народ усвојио да сачува вјековима*” а да влада Краљевине Србије жели на нетачан начин да представи жртве Црне Горе и његову властиту улогу у рату како би лакше оправдала поступке према њој, краљ Никола потом наводи: „*Пријање Црне Горе није династичко као што подмећу њени простирији. Најпрви, ради се о великом принципу чије би њиштовање требало да буде утолико веће што он шишиши шешко стечена права једне нејаке земље и једног малог народа. Што се тиче мене лично, увијек сам сјерман да поднесем не само све жртве које захтјева право и добро Црне Горе, већ исто тако и оне које би налагали ошишти интереси савезника. Али, у својству владара црногорске државе, обавезан сам према Уставу земље да браним њену и моју часи, као и њена права и интересе*”. Због свега наведеног, од Мировне конференције се тражи да формира једну комисију „*која би испитала жртве и улогу Црне Горе, као и мој власниши улогу у тој овој рату, као и неправде и њосуду које је*

¹⁹⁴ Односи су прекинути 28. децембра 1918.

Црна Гора морала да ћрећи од сјидане других. Ма какви били резултати ше исидраје, сјреман сам да ћоднесем све њихове љосљедице". Коначно схвативши да је политика и ствар интереса, а не емоција, краљ Никола тврди: „У ћраву сам што се надам да ће Мировна конференција сматрати као и ја да Црна Гора не може и не ће треба да ћри казну што је ушла у раш без ћредходног обезбеђивања гаранција савезника". Нота се завршава тражењем од Мировне конференције да прихвати захтјеве које је црногорска влада поднијела 5. марта 1919. године¹⁹⁵ и тврдњом да је то једини начин „да се усјестави ред и мир у Црној Гори и да се црногорски народ ћеша нових и сувишних искушења".¹⁹⁶ За добре познаваоце наведене проблематике, иссрпно цитирана нота краља Николе не садржи ништа ново у односу на бројне ноте, меморандуме протесте и прогласе који су настајали у окриљу емигрантске и побуњене Црне Горе, али је индикативна са становишта увјерења да ће црногорско питање бити праведно решено на Конференцији мира.¹⁹⁷ Њутање, које је било једина реакција од стране савезника, морало је бити поуздан индикатор за то куда се ствари крећу и за много неискуснијег државника, него што је то био црногорски суверен. Европској дипломатији није падало на памет да врши истрагу и тражи истину у мору балканских подметања, нити да се иссрпљује на питањима иза којих је објективно стајала сила, као мјерило „истине". Зато је и ова иницијатива црногорског суверена, у времену када је црногорско питање на Конференцији мира већ увек постало дио Јадранског питања, односно везане трговине односа на Јадрану у којима је Италија тражила оно што јој је обећано Лондонским пактом,¹⁹⁸ једноставно остала без одговора. Средином августа

¹⁹⁵ Наиме тада је Мировна конференција (Врховни савјет великих сила) примила црногорско изасланство које су сачињавали: Јован Пламенац, др Pero Шоћ и генерал Анто Гвозденовић. Њихови захтјеви су преточени у опширни меморандум. Види: *Црна Гора ћред Конференцијом мира*, Меморандум од 5. марта 1919, који је од стране владе Краљевине Црне Горе предан Конференцији мира у Паризу, Женева 1919; Меморандум се састоји из три дијела: I. Данашње стање Црне Горе, II Улога Црне Горе у свјетском рату, III Захтјеви Црне Горе.

¹⁹⁶ Нота је више пута штампана: Глас Црногорца, бр. 9. 3. III 1921; *Le role de la France dans l'annexion forcée du Monténégro*, Documents officiels publiés par le Ministère des Affaires Etrangères du Monténégro, Roma 1921, 48-55; *Улога Француске у насиљној анексији Црне Горе* (превод са поговором), Бар 2000, 45-50; *Цјелокућна дјела Николе I Петровића Његоша*, VI, Цетиње 1969, 399-405; Краљ Никола, Политички списи, Цетиње-Титоград 1989, 489-495.

¹⁹⁷ Види више: Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојсманак 1914-1922*, Београд, 1996, (Питање Црне Горе и Мировна конференција 1919. године), 410-495.

¹⁹⁸ Види: *Adriaticus, La Question Adriatique, Recueil de documents officiels Paris 1920*; Андреј Митровић, *Југославија на Конференцији мира 1919-1920*, Београд

1919. године краљ Никола је настојао да обезбиједи дипломатску подршку Италије у намјери да напусти Француску и настани се у Италији. Италијански посланик при црногорском двору, Монтальари је одбио такву идеју, указујући да би му такав потез створио многе непријатности у Француској.¹⁹⁹ За девети септембар 1919. било је предвиђено да се краљ Никола појави пред органима Мировне конференције са енергичном објавом да ће се са својом владом вратити у земљу. Пашић је тражио из Париза од владе у Београду да предузме кораке преко службених канала код велесила да акредитовани посланици тих сила не пођу са краљем. Уколико би конференција ипак пристала на повратак краља Николе, он би одмах тражио једну савезничку дивизију да побједоносно дође на Цетиње. У времену када је влада већ паковала архиву за прелазак у Италију, и када је из Француске у ту земљу упућено 40 Црногорца,²⁰⁰ Пашић је предузео све да осујети ту акцију. Нотом од 17. IX тражио је од великих сила, односно Конференције мира: 1. да велике сile не сматрају више краљевску црногорску владу за предstavnika Црне Горе; 2. да се црногорској влади обустави издавање новчаних средstava; 3. да се црногорској влади одузме сва црногорска државна имовина и да се прода Србији; 4. да се изда нередба да се италијанске trupe povuku sa црногорској земљиšta.²⁰¹ Наведени захтјеви мотивисани одлукама Подгоричке скупштине су занимљиви и по томе што се у њима не помиње династија Петровића, нити краљ Никола, и због захтјева да се сва државна имовина преда Србији, иако је било скоро годину дана прошло од уједињења, што само потврђује да је Пашић био свјестан нелегалности одлука Подгоричке скупштине, и што је на Црну Гору гледао као на дио Србије. То је посебно било важно у ситуацији када је на Конференцији мира у Паризу, црногорско питање улазило у фазу фактичке елиминације кроз дипломатску трговину стављањем истог у контекст тзв. јадранског питања.²⁰² Велике сile су 9. XII 1919. потписале један меморандум у вези с рјешавањем Јадранског питања (питање Ријеке, Истре, Кварнерске ривијере). Узалудни су у том смислу били протести црногорске владе,²⁰³ јер су велике сile, а посебно Британија, у том меморандуму Црну Гору већ видјеле као федералну јединицу, која је у праву била изједначена са Хрват-

1969; Драгољуб Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925*, Студија о изневјереном савезништву, Београд, 1998.

¹⁹⁹ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора...*, 381.

²⁰⁰ Б. Храбак, 115.

²⁰¹ Глас Црногорца бр. 78, 10 (23. X) 1919; Д. Вујовић, *Уједињење...*, 409/10.

²⁰² Види: *Adriaticus, la question Adriatique*, Paris, 1920.

²⁰³ БИИ, Ф 110, Нота црногорске владе од 1. XI 1919 против тенденција Конференције мира да црногорско питање третира као дио Јадранског.

ском и Словенијом и да не треба да у нову државу буде укључена као дио Србије.²⁰⁴ Пошто је у новембру 1920. дошло до Рапалског уговора²⁰⁵ којим су разријешени територијални спорови Италије и КСХС, и пошто се гроф Сфорца²⁰⁶ обавезао да ће растурити црногорску војску у Гаети, питање Црне Горе више ни за Италију није имало стратешки значај. На овом примјеру је и практично демонстрирана неискрена политика Италије према Црној Гори, земљи коју је користила само као улог у цјењкању за преговарачким столом. Италијански посланик при црногорском двору Монтальари је истовремено увјеравао краља Николу да се у Рапалу није десило ништа и да ће Црна Гора и даље уживати италијанску заштиту.²⁰⁷

Жеље великих сила о федералном устројству нове државе, унутар којег би и Црна Гора нашла своје мјесто, биле су изречене много раније него што се и у самој југословенској држави повела унутрашња расправа о будућем државном уређењу. Као што је познато, централистички концепт ће за извјесно вријеме прекрити детонатор угрожен у саме темеље ове државе, које никада неће имати снаге да поново откопча прслук чије је прво дугме било погрешно закопчано.²⁰⁸ У сваком случају својење договора на Конференцији мира убрзalo је догађаје и у Црној Гори, односно КСХС, где се очекивало искрцавање краља и његових присталица. У октобру је то била најава о могућем доласку краља са 2.000 људи, 8.000 заробљеника и 3.000 добровољаца.²⁰⁹ Таква страховања су посебно била изражена послије обраћања краља Николе предсједнику Француске Поенкареу 1. децембра 1919. године. У том писму краљ Никола подсећа на његова обећања из писма од 24. новембра 1918. и на оно што се у међувремену издешавало у Црној Гори. Прије свега, савезничка мисија на челу са грофом Салисом²¹⁰ је

²⁰⁴ Види: *Further Correspondence Respecting the Affairs of Southeast Europe*, I, London 1920, 402.

²⁰⁵ У италијанском парламенту повела се жучна дебата око овог уговора, која је резултирала оставком грофа Сфорце. Види: *Il trattato di Rapallo al Parlamento Italiano a cura di Amedeo Gianini*, Roma 1921.

²⁰⁶ Види: Carlo Sforza, *Un anno di politica estera, discorsi Raccolti a cura di Amedeo Gianini*, Roma 1921; *Montenegro sacrificato, Documenti rivelatori della mala fede internazionale*, Piacenza, 1921.

²⁰⁷ Види: Драгољуб Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925*, студија о изневереном савезништву, Београд, 1998, 375-405.

²⁰⁸ Парафразиран један исказ вође хрватске опозиције и ХСС Влатка Мачека.

²⁰⁹ Види: Шербо Раствор, *Скривана сјрпана..., II*, док. бр. 655, стр. 807, Давидовић – Делегацији на Конференцији мира, шифровани телеграм, Београд 9. октобар 1919.

²¹⁰ Гроф Џон де Салис је боравио у Црној Гори од маја до августа 1919. године на челу америчко- британске мисије, послије чега је саставио опширан извјештај (21. августа 1919), који је био непријатна чињеница за савезничку политику према Црној Гори и значајан аргумент званичне Црне Горе у доказивању својих права.

енглеском парламанту се поводом овога извјештаја водила жестока дебата, посебно поводом одлуке британске владе да се извјештај не објављује. Опширни Салисов извјештај, који је први пут у целини објављен на наш језик 1998. године, у не-дељнику „Монитор“ у бројевима за септембар и октобар. У закључцима тога извјештаја се констатује да је: „*1. Црна Гора је сада окупирана од сјидане јаке сile српских трупа за коју се службено тврди да броје једну дивизију. Њихов број је морао арирати или је сигурно борсао шоком последња три мјесеца. Поред Срба у Бару постоји један италијански батаљон са малим јединицама у Улцињу и Вирпазару ради заштите ељезнице, која је италијанска. Осим српског генерала који тврди да је главна власа (мисли на комнаданта зетске дивизије, ген. Михаиловића – оп. Ш. Р.), постоји цивилни губернер, једно службено лице из Београда (мисли на Ивана Павићевића – оп. Ш. Р.), док су у главним позицијама административне Црногорци замјењени Србима Влада простираше из чисто војне сile.*

2. Српска влада је посledњи пут у априлу позвана да повуче своје трупе. Одбили су тврдећи да је Црна Гора национална територија. Тврђња да је Црна Гора дио Србије заснована је на раду Скујаштине одржане у Подгорици новембра 1918. године, изабране одмах након аустријске евакуације, која је донијела одлуку о унији двије земље. Из тога произилази иштање: да ли је ова Скујаштина легално конституисана, и да ли је поштено представљала народ Црне Горе

3. Ни у једном смислу избори нијесу били легални. Нема снора око тога да она није озакоњена и да Скујаштина није била сазвана од сјидане било које комитетне или прихваћене власти. Она није одржана у складу са постоећим законом, нећо ћутешем системом индиректних избора који су били непознати и стога отворен сумњи.

Избори су одржани, а Скујаштина донијела одлуке под бајонетом српских трупа; иза њих банде беззаконских комиташа. Анексија Црне Горе, декларисани циљ српске владе било је иштање о којем је требало одлучити; у таквим условима, прописи који захтјевају неприсијрасан сјав српских трупа неминовно морaju пропасти.

*Међу прописима примједбама које су се појавиле, можемо посебно истаћи: Крања журба којом су избори одржани. Знатан број водећих људи је био ван земље, укључујући и половину чланова редовне устаничне скујаштине; многи су намјерно стијечени да се врате у њу. Жеља да се било каква гаранција да не се иштање које је Скујаштина одлучила, инкорпорација Црне Горе у Србију наступају слободне уније са Југославијом, јасно сјави пред бираче. Многобројне наводне неређуларности. Одлуке Скујаштине су са српске сјидане декларисане као јединствене и наводно представљају јединствену волју народа. Најубедљивији доказ за сјујројно изгледа чини чињеница да је за веома кратко vrijeme након Скујаштине дошло до снажног устанка који би, да није било помоћи српске армије и подршке Француске, оборио прелазну владу (Извршни одбор – оп. Ш. Р.) коју је Скујаштина изабрала...“. Закључак има још четири тачке и у њима се анализира перспектива Црне Горе, унутрашњи односи и став великих сила. Види: Монитор, септембар – октобар 1998; Драгољуб Живојиновић, *Мисија Салиса и Мајлса у Црној Гори 11. године*.*

након неколико мјесеци боравка у Црној Гори „*консѣтаповала да је вольа црногорског народа кривошворена; да су срѣске штурие ѡовриједиле суверенишће земље, да је анексија Црне Горе од стране Србије била насиљна; да црногорски народ жели јоновно уситостављање своје земље*”. Подсећајући Пoenкаре да су „*срѣске штурие у Црној Гори под командом генерала Франше Д Епереа, на која пада одговорносћи са највишећ мјеста за окупацију и њене посљедице*”, краљ Никола тврди да је све што се дододило у Црној Гори било „*у поштунујујући супротности са обећањима и гаранцијама које је влада Републике дала мени и мојој влади, у значајним приликама, у име влада великих сила*”. Након свега што се десило, по мишљењу црногорског краља „*никаква бојазан више не може постоејати да би исчување свечаних обећања влада великих сила у последу поштунујући васитостављања Црне Горе и одобрења задовољења њених легитимних захтјева могло доћи у сукоб са жељама и вольом црногорског народа*”. У складу са обећањима и гаранцијама које је давала Француска у име влада великих сила, краљ Никола је тражио њихово испуњење у смислу предлога које је црногорска влада упућивала Мировној конференцији, што би помогло „*великим силама да избјегну сваку пошреду сувренишћа и Устава Црне Горе који сам, по прирођи, обезбеђује поштуну гаранцију слободног изражавања волје црногорског народа под концролом великих сила*”. Тиме би биле окончане „*пашње које по односи црногорски народ и српски штерор који данас над њим врше исти они за које се несебично жртвовао*”.²¹¹ За разлику од бројних претходних обраћања црногорског краља и владе свјетским моћницима, која су остајала без одговора, овога пута је Пoenкаре одговорио већ 19. децембра 1919. године. И то на начин на који је могуће краљ Никола најмање очекивао, јер одговор почиње констатацијом: „*Став владе Републике у последу Црне Горе није се измијенио ошакад сам имао часи да Вам упутим писмо од 24. новембра 1918 на које се Ваше величансво позива*”. Подсјетимо се, то је оно писмо у којем предсједник Француске даје гаранције да ће савезничка окупација Црне Горе поштовати постојеће установе и осигурати ред и мир који би омогућио повратак краљу. У наставку свог одговора Пoenкаре подсећа црногорског краља да више нема француских трупа у Црној Гори, да су оне, док су тамо боравиле, „*стриктино избегавале да се мијешају у унутрашње ствари Ваше земље*”, да трупе државе СХС више нијесу под командом Франше Д Епереа, завршавајући обећањем: „*Вјерна својим начелима и начелима која инспиришу Мировну конференцију, Француска оснијаје чврсту ријешену да поштује волју црногорског народа и да ништа не ура-*

дине, Историјски записи 3, 1968; Улога Француске у насиљној анексији..., 221-227; Montenegro, Political ad Ethnic Boundaries 1840-1920, I-II, London 2001, 835-850.

²¹¹ Le role..., 42-44; Улога Француске..., 39-41.

ди у сречавању његових лежитимних тежњи. У том духу ће дакле влада Републике, заједно са осталим савезницима, учествовати у уређењу Јишића која се односе на Црну Гору”.²¹² Иако би се, анализом подтекста овога одговора, јасно могла препознати уопштеност коју је могуће различито тумачити, па и прање руку од одговорности за дешавања у Црној Гори, сигурно је да га је краљ Никола протумачио сходно својим увјерењима да со-лидарност савезника неће изостати. То се јасно наслуђује из његовог по-новног обраћања Поенкареу 12. јануара 1920. године у којем наводи да му је „срце јуно захвалности према славном и љеменијом француском наро-ду, према Вашој екселенцији и према влади Републике”, јер је претходно обраћање Понкареа од 19. децембра 1919. ставио у контекст изјаве францу-ског посланика при црногорском двору Деларош Верnea 22. октобра 1918, гаранција датих у писму Пишиона од 4. новембра 1918, Понкареа 24. но-вембра 1918. године. Схватајући све наведене изјаве као савезничке гаран-ције дате Црној Гори и њеној васпостави попут Србије и Белгије, која би потом уставним путем и у уз учешће легалних органа власти одлучила о својој даљњој судбини, краљ Никола ипак констатује: „Велике сile не могу избjeти одговорносћи према Историјом због нeправде које су иочиниле до сада према сувереној савезничкој држави Црној Гори. Та одговорносћи произ-тиче из чињенице да су се све војне савезничке снаге, па према томе и ко-манданци Источне армије, генерал Франше Д Ейере, налазиле под врховном командом Рајног вијећа великих сила. Но, један од његових подређених, у овом случају принц рeгент Србије, зaјочео је војну окупацију Шеријорије црногорске државе, и док се та савезничка земља налазила под његовом окупацијом, анектирао је. Принц рeгент Србије, са дијелом савезничке вој-ске, над којим је имао команду као ипачињени, дјеловао је том приликом субротно не само свечаним обећањима које су велике сile дали Црној Гори, већ исто тако у субротносћи са њимом ваше екселенције од 24. новембра 1918, као и њимом Њ. Екс. ѕ. Пишиона од 4. новембра 1918”. Тражећи да ве-лике сile исправе оно што је њихов потчињени урадио Црној Гори под њиховом командом, краљ Никола изражава захвалност „на увјеравању у чврсну одлуку владе Републике која ће учинити све да вольа црногорског народа као и његове лежитимне тежње добију задовољење”. То и није ни-шта друго, до оно што су тражили краљ Никола и његова влада. „Црногор-ски народ једини заиста има право да одлучује о својој судбини, након што његову државу, исто онако као Белгију и Србију, васиославе савезнице ко-је су на томе ангажоване. Треба да се врати у љубитељносћи установе суве-реног народа, као и оноћ дана када је ушао у рат на страни својих савезни-ка, да би се одујро, борио се и жртвовао”. Краљ Никола је по ко зна који

²¹² Le role..., 44-45; Улога Француске..., 41-42.

пут поновио да је спреман да поштује „вoљу црногорскoг народа ма каква она била, како што се тиче облика владавине шако и сиољних односа Црне Горе”.²¹³ Преписка краља Николе са првим личностима француске дипломатије с краја 1919. и почетка 1920. није значајније утицала на промјену позиције званичне Црне Горе. И даље се играла партија карата, у којој је свако варао. Велике сile су непризнавањем одлука Подгоричке скупштине и држањем својих посланика при црногорском двору, повременим обраћањем црногорској страни потхрањивале илузiju да црногорско питање није дипломатски апсолвирано. У самој Црној Гори је пак чињено све како не би било повратка на почетак. Страх који је проистицао од евентуалног повратка краља Николе био је реалан генератор репресије која је тамо провођена. То потврђују примарни извори тога времена. Почетком децембра 1919. године предсједник владе КСХС Љуба Давидовић је јавио Пашићу у Паризу да посједује вијести „из тоузданог извора да је бивши краљ Никола кренуо из Француске у Италију у намери да се пребаци у Скадар” и тражио да му се јави шта је тим поводом предузето код савезника. У Пашићевом одговору, који је прочитан на сједници југословенске делегације, наводи се да је савезницима више пута скретана пажња на „рад краља Црне Горе, и везу које он има са Италијом и на шајну помоћ који указује Италија њему и Црногорцима... Ови наши претставници Француска, Америка, па донекле и Енглеска изјавили су да се што то неволи подноси, док се тишање не реши коначно. Стога су тоkad говорили на што смо скрећали пажњу, да имамо на уму, да се може Италија усвојити да врх. савештросто призна сједињење Црне Горе с Србијом, и да може се прородити мисао, да се у крајњем случају уђути народ у Црној Гори, да сам глебисци-том реши своју судбу”. Потом се наводи да „иако су Енглеска и Француска обуставиле помоћ, давашу краљу Николи, штаки нису дигли своје посланике са двора, и што све зато, што чекају пренујак, кад ће се то тишање решити. А оно ће се решити заједно са тишањем јадранским, Албанским...” Краљ Никола заједно са Италијом ради на томе да „добуни народ у Црној Гори или бар да створи малу побуну у штом крају и штамо пребаци своју владу, и онда би Италија смила да га остворено брани...” Због свега тога, стоји у извјештају, „ми морамо шако урадити, да све што осујетимо на шај начин, што нећемо дойусти да се створи буна, што ћемо, преко самога народа у Црној Гори сузбијати агитације и изјављиваши да је необорива волја самога народа решила ш. ј. тишања уједињења”. Иако је питање Цр-

²¹³ Le rôle..., 45-47; Улоџа Француске..., 42-44; Писмо се завршава увјерењем да ће се обећање савезника испунити и да ће стварни савез „учвршћен љитоцима крви и то цијену нечувених мука међу нашим народима, дају ми за право да уна- пријед рачунам на ту љитијуну и цјеловиту наклоност француске владе; за узвраћи ни црногорски народ, ни његов краљ неће јој ускраћити своју захвалност”.

не Горе „*шакорећи 3/4 решено у нашу корисност, зависи од наше даљег рада и увиђавносћи да задобијемо народ у Црној Гори да реши иштање у нашу корисност ако се буде морало доћи до љубисцића како смоји иштање Црне Горе*”, стајало је на крају овога извјештаја.²¹⁴ У то вријеме краљ Никола је био пошао за Италију прије 24. децембра 1919. године. У Бару је припреман свечани дочек господару који је требало да доплови са 1.000 Црногораца. За дочек краља био је задужен активни црногорски официр Булатовић.²¹⁵ Одметници широм Црне Горе су очекивали да ће годишњицу побуне дочекати у друштву са својим краљем. То је знала и тадашња војна и цивилна власт у Црној Гори, која је предузела све да до тога не дође. Страх од појаве краља Николе на црногорској територији био је изузетно велики, без обзира на сву пропаганду против њега. Зато је сигурно да постоји непосредна везаност информација о плановима краља Николе и најављеној могућности поновне побуне у условима када су шуме биле препуне његових присталица, а у Гаети била формирана црногорска војска, са највећом војном акцијом у циљу уништења одметничког покрета у Црној Гори која је предузета крајем 1919. и почетком 1920. године. Долазак краља Николе преко Скадра је било искључен, бар преко онога дијела који су контролисали Французи, јер је генерал Дефурту обећао југословенском делегату у Скадру Нешићу да у случају јавног или тајног појављивања краља Николе у Скадру „*сматраће га као нарушиоца реда и ухапсиће га*”. Ако би се пред Скадром појавила већа војна сила, комбинована са Италијанима, Дефурту је обећао да ће се повући у град „*остављајући нама (југословенској војсци – оп. Ш. Р.) слободно поље да заштитимо наше границе и интересе*”. На крају је француски генерал обећао да ће „*преко својих људи обраћајући пажњу на сва крећања и вести у овом пољеду и благовремено ће нам доставити; поштреби даће превозна средstva за курира*”. У том смислу, командант Зетске дивизијске области је издао наређења да се појача надзор над границом, да се сваки покушај уласка краља Николе спријечи оружјем, а од југословенског делегата у Скадру је затражено да организује сигурну обавјештајну службу „*како би се благовремено могао сазнати (за) Николин долазак*”.²¹⁶ Све се то дешавало у оквиру опсежног војног плана коначног

²¹⁴ Шербо Раствор, *Скривана страна...*, II, док. бр. 832, стр. 1024-1025, Париж – Давидовићу, Париз, 6. децембар 1919.

²¹⁵ Б. Храбак, *Последње године...*, 117.

²¹⁶ Ibid, док. Бр. 878, стр. 1066-1067, Директор политичког одјељења министарства иностраних дела – Делегацији на Конференцији мира Београд 14. децембар 1919; Француски генерал је такође обећао да ће у случају сукоба са Италијанима морати остати неутралан, али да неће сметати да се чине покрети снага. О свему томе обавијестиће команду у Цариград уз напомену да ће ухапсити краља Николу и да је „*српски ќенерал у Црној Гори добио наређење да оружјем стичи овај улазак*”.

уништења одметника у Црној Гори, провођеног у децембру 1919. и јануару и фебруару 1920. године. Тада је Зетска дивизијска област (која је покривајућа Црну Гору) била подијељена на 14 мањих области, оперативних зона, из којих је истовремено почело гоњење одметника, интернирање, хапшење чланова њихових породица, јатака и свих оних који су посредно или непосредно помагали противнике безусловног уједињења. Укупно су у овој акцији убијена 22 одметника, ухваћено и натјерано на предају 599, као и 138 избеглих војника из никшићког батаљона, односно укупно 757 лица.²¹⁷ У исто вријеме војне власти су процјењивале да у Црној Гори има укупно 1796 одметника.²¹⁸ Француски генерал Дефурту је, под изговором заштите саобраћаја дуж Бојане, на своју руку похапсио све сељаке из села дуж Бојане који су били дошли у Скадар, како не би допустили црногорским одметницима (чета Сава Распоповића) да се креће њиховом територијом,²¹⁹ доказајући и на овај начин да Французи никада нијесу били нијеми и неутрални посматрачи догађаја у Црној Гори.

Преписка са Клемансоон била је, сви су изгледи, и посљедња лична дипломатска иницијатива црногорског краља. Наравно, ту не узимамо у обзир веома бројна и честа обраћања црногорске владе разним дипломатским институцијама и појединцима, која и нијесу предмет овога рада. Изгледа да се краљ Никола уморио од ове предуге преписке и дипломатске мимикије, гајећи наду да је обрт могућ све дотле док га велике силе признају и држе своје посланике на његовом двору. Стивен Бонсал је забиљежио да му је црногорски краљ, резигниран, у једном тренутку рекао: *Нећу више писати прописане силама које их нијесу вриједне, али ћу писати и претискавати је-сме мог народа, и ове јесме ће да храбрији и одржати, док ћа једном, јо-ново, својим слободе не обасја са Ловћена.*²²⁰ Овдје није толико ни важно да ли је ово била још једна толико позната краљева поза, исказ романизираних патетике, колико свједочанство о илузији карактеристичној за горштаке: *јесма нас је одржала, њојзи хвала.* Као што толико није ни важно да ли је размишљао рецимо и о томе да су за његову потоњу судбину многи нашли оправдање тиме што су слиједили идеале из његових пјесама. У сваком случају, посљедњи мјесеци живота краља Николе били су једнако горки, колико и медикаменти које су му преписивали доктори у посљедњој години

²¹⁷ Види: *Скривана страна...,* II. Наводимо само дио докумената који се односе на наведену проблематику: док. бр. 823, 824, 826, 828, 831, 833, 835, 838, 839, 840, 842, 843, 844, 846, 847, 852, 853, 855, 858, 864, 874, 875, 876, 877, 879, 882, 885, 886, 889, 895, 903, 906, 910, 915, 927, 932, 938, 943, 945, III-964, 969, 975, 976, 977, 984, 985, 1009, 1025, 1034, 1038, 1039, 1044, 1066, 1070, 1086, 1107, 1132.

²¹⁸ *Ibid*, док. бр. 914.

²¹⁹ *Ibid*, док. бр. 1026.

²²⁰ Види: Стивен Бонсал, н. дј.

ни његовог живота. У вријеме када је црногорска избјегличка влада покушавала да покрене црногорско питање тражећи пријем Краљевине Црне Горе у Друштво народа у новембру 1920. године²²¹ и фактичког одбијања Пола Мантуа, француског делегата и директора Политичке секције Генералног секретаријата Друштва народа,²²² у КСХС су одржавани парламентарни избори (28. новембра 1920) који су послужили Енглеској и Француској да и формално раскину дипломатске односе са црногорским двором.²²³ Нотом од 20. децембра 1920. опуномоћени посланик Француске при црногорском двору Деларош-Верне је по наређењу предсједника владе и министра спољних послова Француске, Жоржа Лега, обавијестио црногорску владу да послиje избора у КСХС француска влада сматра да је *сада присаједињење Црне Горе поменујој Краљевини свршен чин*, те је из тих разлога Француска одлучила да укине Посланство Француске у Црној Гори.²²⁴ Док је Француска, преко свог акредитованог посланика обавијестила црногорску страну о раскиду дипломатских односа, Британија то није урадила ни формалним сапштењем. Британска одлука да повуче егзекватуре црногорским конзулима широм империје објављена 18. марта 1921. године представљала је признање уједињења Црне Горе са Краљевином СХС.²²⁵

²²¹ Види: БИИ, ф 426, Павле Поповић, *Неколико сјраница из исјорије Друштва народа; Ле роле...*, 198-202; Улога Француске..., Нота од 18. новембра 1920 којом је црногорска влада затражила пријем Краљевине Црне Горе у Друштво народа, 189/90.

²²² Le role..., 201; Улога Француске..., 191/2; У свом извјештају Пол Манту је поводом црногорског захтјева навео и слједеће: *Пријање садашњећ постојања једне независне државе Црне Горе никад није било ријешено. на Мировној конференцији 1919. Црна Гора је била уписанана на листи држава које требају да учесују у преговорима, али нико није признан квалификован да је предсјавља. Господин, Пламенац, поштансник приложеноћ писма, предсјавља краља Црне Горе, који је у изјансију. Једна црногорска скупштина, сакупљена 1918, прогласила је његово збаџивање са присједила и уједињење са југословенском државом. Истини да је јувноважност те одлуке, као и самог мандата Скупштине сјорна, јер је Скупштина избрана, како кажу њени приватници, под првијском Срба и окружена српским бајонетима. Истини да је се неподијелена ојозија изјаснила проплив безусловноћ присаједињења југословенској држави. Но, немогуће је одмериши снаду и процијениши искреноћ изражених мишљења и једне и друге сјране, а у очима Југословена, Црна Гора је постала саставни дио Краљевине Срба, Хрватске и Словенаца. без прејудицирања овог пристања, чини се да је разборито да се Црна Гора не прими у Друштво, на молбу једне, у најмању руку, оспораване владе, а која данас борави у иносјрансју.*

²²³ О томе види више: Шербо Растодер, *Политика свршеног чина*, Улога Француске у насиљној анексији Црне Горе, Бар 2000, 199-235.

²²⁴ Улога Француске..., 11-12; Le role..., 9-10.

²²⁵ Види: Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора...*, 397.

У сваком случају, према свједочењу савременика, вијест о прекиду дипломатских односа од стране Француске поразила је краља Николу. Илија Јовановић Ђелош тврди да је вијест о томе краљ добио тек 15. фебруара 1921. године од министра Пера Шоћа, који му је уз писмо послao и ноту француске владе. *Овај корак француске Владе Краља је јако ћоразио јер је увијек ћолаћао наду на ћоворашак у Црној Гори до ћод ћа је Француска признавала. Од овог дана Краљ је ћолико клонуо духом да никад ни са ким не би говорио, ако ћа нарочито не би заћенуо. Омрзо му је чак и дуван који је необично ћушио. Јело му је неситало*, описује Јовановић расположење црногорског краља. Краљ је по истом свједочењу сазвао конференцију на којој су учествовали Јован Пламенац и његова влада, предсједник владе која је у то вријеме била у Риму, престолонаследник Данило, који је живио у Кап Мартину. Конференција је одржана 20. II 1921 у Кап антибу. Осјећајући скори крај, краљ Никола је савјетовао Данила шта да ради послије његове смрти.²²⁶ Из свега наведеног, а посебно из постојећих бројних извора, тешко би се могло прихватити становиште појединих истраживача, да се краљ Никола од средине 1919. године није мијешао у политику, а да је Црну Гору стварно представљао Јован Пламенац, као и да су постојале двије линије у политици краља и владе.²²⁷ Сигурно је да старац од близу 80 година више није имао енергију, снагу и вољу из младалачких дана, као што је сигурно да би тек даљња истраживања његове личне архиве могла евентуално потврдити његово неслагање са официјелном владином политиком. Једно је ипак сигурно, да ријечи његових савременика Николсона и Гледстона (који нијесу ни из Црне Горе ни из Србије) можда најобјективније сублимирају однос моћних према краљу Николи и Црној Гори у завршници I свјетског рата. Први је као страсни заговорник јужнословенске државе и високи чиновник британске спољне политике у својој чуvenој књизи *Стивен*

²²⁶ Илија Јовановић-Ђелош, н. дј., стр. 157, *После француске поште Краљ ћозове Данила и своју Владу која је била у Риму на челу које је бијо Јован Пламенац, да конференције шта се има радишић поводом ћоменуше поште.*

На овој конференцији Краљ ћовори своме сину Данилу. *Пошто се ја не осјећам добро и мислим да ћу брзо умијети ћређоручујем шти Црну Гору. Владај и ћази црногорски народ ћа ћеш и њим моћи свашта учинити. Не будеш ли вољан да владаши ћређоручујем шти ћвог синовца Михаила да му будеш добар сајећник и ћомаћач његовом владању. Данилу је ово шешко на душу ћало ћа ће рећи. Тајша, мој распашак с ћобом бијо би највиши удар за мене а ћоћојтво за црногорски народ. Што се ћиче моћ владања ћеби је од раније ћознайто какву вољу имам за ћо.*

²²⁷ Богумил Храбак, *Последње године краља Николе*, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме, I, ЦАНУ 21, 1998, 81; Аутор наводи да линија краља Николе није искључивала укључивање Црне Горе у конфедеративну државу Срба, Хрвата и Словенаца, док је линија Јована Пламенца била копија конвенције о независној Црној Гори, преко које би се вршљало на Балкану.

рање мира 1919. записао и сљедеће: *Прича о йоштанију или, како би Лорд Кушендан (Роналд МекНил – оп. Ш. Р.) рекао о несташајању Црне Горе није баш нека пријатна прича. Нијесам вјеровао краљу Николи, ћа шак сам осјећао да је скоро у праву. Лично сам сјасно био за државу Јужних Словена али сам и поред тога осјећао да су се љонашали веома лоше... Било је несигурно размишљати да равнотежа исјравног инклинира ка црногорској династiji, а равнотежа йогрешног ка српским ослободиоцима. И баш због тог проблема у вези са Црном Гором, моја јочејна вјера у самојређење као лијек за све људске болести замајила се сумњом и извјесном резервом.*²²⁸ Лорд Гледстоун је пак као потомак Вилијема Еварта Гледстона, старог пријатеља Црне Горе,²²⁹ изговорио 11. марта 1920. године у Дому лордова чувену реченицу: *Са Црном Гором не би се горе постапало ни да се борила на сјрани наших претходника.*²³⁰

Краљ Никола је умро 1. марта 1921. године у 11 сати навече. Његове посљедње сате, као и саму сахрану у детаље је описао Илија Јовановић-Бјелош.²³¹ Престолонаследник Данило је прогласом од 2. III црногорском на-

²²⁸ Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, New York 1965, 151-152.

²²⁹ Види: Саша Кнежевић, *Краљ Никола и Гледстоун*, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме, ЦАНУ 21, 1998; Саша Кнежевић, *Црна Гора и Велика Британија*, Подгорица, 2001, 131-144.

²³⁰ Види: Balavoine Guiallame, *Le Montenegro et son integration dans...* (Аутор је ову реченицу уградио као мото свог дјела).

²³¹ Ibid, 157-161; *Овај вече као и обично Краљу долази у салон вечера. Овај вече не може да вечера. Пойди је само субу. Нуди му се друго или одбија само махањем главом. Узео сам кашуку и дајем му комбог од шљива. Заложијо је један јутар и у исто вријеме ћала му је ојсица из руку. Затворијо очи. Наслонијен у фойељу оборијо главу на ћорци и тако сједи скоро уснаван. У то вријеме долази Краљица са дјецом из Шрбарије. Питама ме како је краљ и да ли је што вечерао. Одговарам. Слабо Величанско. Краљ се вечерас осјећа горе него икада. За овим долазе велики руски књажеви са књаџињама Милицом и Станом, као и књаз Бећемберг са Књаџињом Аном. Дјеца Великог Књаза Петра руског Романом и Марином. Дошли су да сједе као и обично сваку вече. Сједе и причију или Краљ не прича ништа. 11 су сати кад обично краљевска породица иде сјавајши. Улазим у салон и дођаћам краља за руку, помоћнем му се диди. Сви се с њим поздраве и оду, а Краљ се са Краљицом оправашта са ријечима. Збогом Милена и љуби јој руку што је први јутар да га видим нешто тако да је учинио. Краљица иде на горњем сједишту а Краљ у својој соби у приземљу сијо је на постелни и слуга му скрида чревље и горње гаће, док од једном рашири руке и јекну. Парализа ухваташа га је ћо десно сјрани, десним оком одмах је зажео. Смјестимо га на постелну и одма појучим за Ксенију која моментално долази. Зове Краља. Таша, поједај ме. Он окреће главу, насмјехне се и не проговора. Идем на телефон, јавим љекару и саопштим му у чemu је ствар. Љекар ми рече. То смо сваког часа очекивали. Чим је љекар симбајт је ислом испод ноктија десне руке и ноге. Краљ не осјећа ништа. Је-*

роду и војсци, обавијестио јавност о смрти краља Николе и о томе да преузима дужност краља. Истога дана влада Јована Пламенца је поднијела оставку, да би краљ Данило именовао исту владу.²³² У „Гласу Црногорца“ објављен је некролог који почиње сљедећим ријечима: УМРО јЕ ГОСПОДАР!... Умро је у туђини, далеко од мученика црногорских, далеко од Ловћена, далеко од Црне Горе... Преврните се у гробу кости мученика наших!... Проплачите сјени предака наших!... Задрхтите, брда и долине наше! Умро је краљ! Вјерујете ли?!²³³ У Црној Гори краљеву смрт забиљежила је само „Народна ријеч“, гласило Демократске странке, у сасвим другачијем тону.²³⁴ Различити коментари поводом краљеве смрти могли су се прочитати у београдској, сарајевској, загребачкој и страној штампи, али углавном ријетко је ко спорио да се радило о великој историјској личности. И док је парастос за покојног краља одржан у Београду без проблема, у Црној Гори је тим поводом било инцидената. Наиме, чим се сазнало за смрт краља Николе, новоизабрани црногорско-приморски митрополит Гаврило Дожић је затражио од команданта Зетске дивизије, генерала Михаиловића, да повериљивим путем затражи од мјеродавних фактора из Београда инструкције за наше држање. То смо нарочито чинили с обзиром на то, што смо врло добро знали, да ће родбина бив. Краља, подсекивана са изјесним присталицама бивше династије, тражити, да у држање паастоса, манифестије своју жалост за мртвим, писао је митрополит тим поводом у свом извјештају заступнику министра вјера Велизару Јанковићу.

Како генерал Михаиловић није доставио никакво упутство митрополиту а код њега је већ био војвода Божо Петровић са захтјевом да држи паастос краљу у манастирској цркви, митрополит је исти одобрио послије војводиног убеђивања: *a kad сe држи паастос у Пресионици Београду рекао је Ȃ. Божо, ваљда нећеће Ви, Господине Митрополије, бити већи љуборник, да нам ускраћиће оно, што, као вјерни синови цркве тражимо. Иначе, краљево сахрани у Сан Рему је присуствовала књагиња Јелена, кћерка краља*

кар сајшићава да ће наступити смрт, кроз чејдесет и осам сајти, што је и било. И шако 14. марта ћо новом календару 1921 (овдје Јовановић прави грешку јер је краљ умро 16. фебруара по старом и 1. марта по новом календару – оп. Ш. Р.). у 11 сајти увече исјустијији свој љеменију душу без болова и лелека. Краљица са дјецијом осим Данила који још није стига, и са зетовима били су око Краљевог одра. Ја сам држаса свијећу при његовом умирању. У собу сјаде плач, а Краљица диже се, пољуби Краљу руку и оде у салону. За њом ћоју и осјатала дјеца са зетовима...

²³² Види: Д. Вујовић, н. дј., 463.

²³³ Глас Црногорца бр. 91, Неји код Париза, 3. (16. март) 1921.

²³⁴ Види: Народна ријеч, 3/1921, 17, 1, Никола Петровић – Његош, бивши краљ Црне Горе, умро је; Народна ријеч 3/1921, 18, 1, Приком смрти Николе Петровића, бив. краља Црне Горе; Народна ријеч 3/1921, 19, 1-2.

Петра која је тим поводом допутовала из Београда, а телеграме саучешћа поред бројних личности из свијета, упутили су и краљ Петар, регент Александар и предсједник владе Миленко Веснић.²³⁵ Пошто је обавијестио војводу да ће се паастос одржати као сваком приватном лицу, без икаквих љоми и свечаности, митрополит га је претходно упутио за сваки случај код окружног начелника. Окружни начелник Вукчевић је предложио шифром Министарству унутрашњих послова да се паастос одобри, а у другој депеши је предлагао да се забрани, ако би било опасност за какве изједре од стране тзв „зеленаша“. Пошто је војвода Божо донио у цркву Јуње, кољivo и свијеће, паастос је одржан уз присуство народа из вароши, међу којима је био и изасланик окружног начелника Г. Комнен Стакић. По обичају паастос је оглашен звоњавом један пут, и народ се разишао у реду и миру. Нешто касније Јован Почек, шустер по занимању, је бацио двије бомбе на двор краља Николе, желећи на тај начин да покаже да не припада штому велико звono даје штолике љочасти онима који их притећују давањем љочасти на свечан начин. Овај инцидент који је изазвао само мању панику на Цетињу илустративно описује моћ тадашњег патриотизма, која је била изнад званичних власти, бар по тврдњи митрополита.²³⁶ И тако док су у Црној Гори поједини краљеви противници жељели да покажу да им и мртав смета, Црногорци у емиграцији су краљеву смрт доживјели поразно, те су сасвим изјубили наду на остварење њихове жеље. Стотине црногорских официра поселило је Црногорско посланство у Риму, да изјаве саучешће, јављао је начелник барског округа шефу кабинета краља Александра Карађорђевића, достављајући му информацију о смрти краља Николе добијену преко човјека којег је тим поводом послao у Италију.²³⁷ Ионако ровито стање и примјетно раслојавање међу црногорском војском у Гаети, које је било заоштрено италијанским политичким заокретом послије Рапалског уговора, краљевом смрћу је убрзано и доведено до међусобних сукоба и неповјерења додатно подстицаних са стране. Одмах послије сахране краља Николе, књаз Данило, који је много раније јасно исказивао да га круна не занима, са краљицом Миленом и члановима владе саставио је текст аб-

²³⁵ Глас Црногорца бр. 91, 3. (16 март) 1921.

²³⁶ Види: Шербо Раствор, *Скривана страна..., III*, стр. 1706, док. Бр. 1397, Начелник Вукчевић – конзисторији Цетиње тражи информацију о томе ко је наредио да звони велико манастирско звono приликом паастосу краљу Николи, Цетиње, 16. III 1921; стр. 1707, док. бр. 1398, Изјава Јована Почека о разлозима бацања бомбе на двор краља Николе, Цетиње 17. марта 1921; стр. 1708, док бр. 1400, митрополит Гаврило Дожић – Велизару Јанковићу, заступнику министру вјера поводом догађаја везаних за паастос бившем краљу Николи и стању у Црној Гори.

²³⁷ Шербо Раствор, *Скривана страна..., III*, стр. 1708, док. бр. 1399, Црногорски емигранти и смрт краља Николе.

дикације којим се одриче пријестола у корист свог синовца Михаила. Текст абдикације је прочитao Владимир Поповић у сали хотела *Ројал* у Сан Рему у коју је позвано 40 црногорских официра који су из Гаete дошли да присуствују краљевој сахрани. Официри су прекинули читање текста, одбивши да га приме извикујући Данилово име. Сви одлазе у хотел где се налазио Данило, који се појављује на балкону хотела и видјевши ситуацију умирује официре изјавом да прихвата пријесто. Ово је био само маневар, како би се смириле страсти, јер је Данило био одлучан да абдицира. Заиста, он је потом отпутовао у Милано и одмах обавијестио предсједника владе Јована Пламенца о својој одлуци да абдицира. Официри и војска поново нијесу повјеровали, па су послали делегацију од 3 официра и 10 војника у Милано, да се лично увјере у Данилове намјере. На челу делегације био је генерал Анто Гвозденовић, који је пошто се увјерио у Данилову одлучност, одлuku саопштио трупама у Гаeti. Малољетном краљу Михаилу, који се у то вријеме налазио у Паризу код своје мајке, за намјесника је одредио своју мајку, краљицу Милену.²³⁸ У читавом замешатељству око абдикације престолонасљедника Данила, чине се најинтересантнијим два питања: Да ли је Данило абдицирао под нечијим притиском, прије свега Јована Пламенца, о чему има наgovјештаја у постојећим изворима и историографским дјелима, и да ли је намјесништво одређено сходно важећим члановима црногорског устава?

Димо Вујовић наводи да је чињеница да је Пламенац вршио *шришисак* на кнеза Данила и да је његова жеља била да он абдицира. Али је, изгледа, чињеница и што да што није било далеко и од жеље самога краља Данила, коју је увидио да је црногорско стање већ свршена сивар, па је жељио да живи мирним животом, шим што је материјално био обезбиђен.²³⁹ За наведено становиште Вујовић не наводи никакав извор, што је иначе ријектост када је у питању овај истраживаč. За претензије да постане црногорски Хорти, односно регент послије смрти краља Николе, Пламенца отужује и Б. Храбак не наводећи такође извор.²⁴⁰ Драгољуб Живојиновић наводи ријечи Станка Вукчевића из посредног извора, којима оптужује Јована Пламенца да је приволио Данила да абдицира како би постао регент малољетном Михаилу. Као разлог за абдикацију Пламенац је наводио савезничко противљење његовом ступању на пријесто, те би Данилова абдикација осигурала обнову Црне Горе.²⁴¹ Иво Јовићевић у својим сјећањима наводи разлоге подјеле међу Црногорцима у Гаeti где се раширио глас да је Пламенац приморао Данила да абдицира, а да је нездовољство против њега подстакло и блебешање његовој старајећ братији Сава који је говорио

²³⁸ Види: Илија Јовановић-Бјелош, н. дј., 161-163; Д. Вујовић, н. дј., 463/4.

²³⁹ Види: Д. Вујовић, н. дј., 464.

²⁴⁰ Б. Храбак, *Последње...,* 124.

²⁴¹ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора...,* 396.

да круна Црне Горе није ништа даље Пламенцима него Петровићима...²⁴² С друге стране, више извора недвосмислено указује да је Данилова жеља да не влада послије смрти свога оца била позната од раније.²⁴³ Великом пријатељу Црне Горе и династије Петровића Александру Дивајну²⁴⁴ који је као интимни породични пријатељ присуствовао читању тестамента краља Николе одмах послије његове смрти, Данило је рекао да пошто га Велике сile не прхватају има намјеру да абдицира у корист свог синовца, књажевића Мирка.²⁴⁵ А самом Јовану Пламенцу је сјутрадан по смрти свога оца упутио опширно писмо, које недвосмислено указује да никакавог притиска на њега у смислу абдикације није било. Будући да ово писмо није коришћено у постојећим историографским радовима и да је тек недавно, први пут јавно публиковано,²⁴⁶ интерпретираћемо га у нешто опширенijim цитатима. Дакле, писмо је датирало 17. фебруара 1921. по јулијанском, односно 2. марта по грегоријанском календару. Обраћајући се Јовану Пламенцу Данило у писму наводи: *Данашињи дан је најшешжи дан у мом животу! Ја сам осишао без моћа милога и узвишенога оца, а наша ошацбина без своја љубљеноћа Господара. Његова праштост сједочи нам, да је он, од најраније младости, па до пошљедњег издисаја, посветио био цјелокућно своје биће, и у миру и у рату, слави и величини Ошацбине и најрепшку своја драгоћа народу. Констатујући да су сви дужни да слиједе тај пут и да ће једино на тај начин примијумировати идеја моћа блогијочивића и љубљеног Краља и Оца, ваздашића вјерног штумача жеља Црногорског Народа, Данило наводи да је сјреман, да учини (м) све оно што ми дужност ћрема Ошацбини налаже, а желећи пропастијати на свој свечан начин пропадиву нечувених неправда учињених Црној Гори и мученичном Црногорском Народу и, при*

²⁴² Иво Јовићевић, н. дј., 135-136.

²⁴³ Види: Илија Јовановић-Бјелош, стр. 161.

²⁴⁴ Дивајн Александар 1865-1930, један од најдоследнијих бранилаца црногорске државности у англосаксонском свијету 1916-1923. Његова политичка активност у корист Црне Горе започета је 1916. године. Важио је за незваничног дипломатског представника Црне Горе у Британији. Написао је велики број чланака, књига у корист одбране права Црне Горе. Цјелокупну активност на збрињавању избеглица, заробљених и интернираних Црногораца финансирао је из сопствених средстава. Види: Џон Тродвеј, *Црногорски Александар Дивајн, Александрија, октобар-новембра 1998; Славица Ратковић, Александар Девин и болићичка пропаданда избјегличке владе краља Николе од 1916 до 1922*, ВИГ 1, 2, 1990; Д. Живојиновић, *Александар Девин, бранилац независне Црне Горе у англо-саксонском свијету 1916-1920*, Гласник цетињских музеја III, 1970, 113-170; Ђојка Ђукановић, *Никола I Петровић и Александар Дивајн, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме*, ЦАНУ 21, 1998, II.

²⁴⁵ Ђојка Ђукановић, н. дј., 154.

²⁴⁶ Вијести од 12. VIII, 2000, Изјава о абдикацији престолонаследника Данила.

штоме, оцијенивши међународни положај Црне Горе, нашао сам да ћу иницијативица Црне Горе и Црногорског Народа најбоље послужити ако се одредимо мојих права на преседство у корист модаљубљеног синовца Његовог Краљевског Височанства Књаза Михаила, коме су шта права осигурана и чланом деветнаестим (19) Црногорског Државног Устава, што овим и чиним. (подв. Ш. Р.). Данило потом изражава увјерење да ће Пламенац и његова влада и даље имати подршку његову, његове мајке и свих чланова династије и да ће сви помоћи, сходно могућностима у даљњем вршењу власти сходно чл. 26 црногорског устава, све док Народна скупштина не буде у могућности да изабере Краљевско Намјесништво, које ће вршити уставну власт до јунољећнства Његовог Величанства Краља Михаила.²⁴⁷ Судећи по садржају наведеног писма, више је него јасно, да престолонаследник не би наведене ријечи написао неком ко га приморава на абдикацију. Више извора говори о томе да је Данило свјестан озбиљно пољујаног угледа код великих сила, чemu је значајно кумовала и пропаганда или и његова инернтност и релативна незаинтересованост, желио на овај начин да да свој лични допринос повећању шанси за повратак изгубљених позиција званичне Црне Горе. Такође је уочљиво да се Данило позива на чл. 19 и чл. 26 црногорског Устава. Члан 19 говори о наслеђству пријестола мушких потомака по реду прворођења, док чл. 26 говори о томе да када Господар није шестамеником назначио Књажевске намјеснике, онда привремену Књажевску власт врши Министарски Савјет, што објављује проглаšајем и сазива Народну Скупштину за избор Књажевским Намјесником најдаље за мјесец дана, од дана када је преминуо Књаз Господар. Пошто у постојећим околностима није било могуће сазвати Народну скупштину, то је фактички књажевска власт прешла на владу, односно Јована Пламенца. Међутим, у члану 27 црногорског Устава постоји одредба по којој се одређује да Ако је у живоју Књагиња Матији, онда она мора бити у Књажевском Намјесништву, а друга два Намјесника бира Народна Скупштина. Како је Данило као једног од намјесника одредио краљицу Милену, то је очигледно прекршио Устав, јер она није била Михаилова мајка, већ његова баба. По Уставу то је припадало Наталији Констатиновић, односно тада Натали Еренболт де Додзел (*Nathalie Errenbault de Dudzeele*) са којом остали Петровићи нијесу били у присним односима.²⁴⁸ У сваком случају, суштина приче око Пламенчеве

²⁴⁷ Данило – Његовој Екселенцији Господину Јовану С. Пламенцу, Предсједнику Министарског Савјета и Министру Иностраних Послова, Кай Антибес 17. фебруар (2. марта) 1921. Писмо се налази у приватној архиви Растислава Пламенца, унука Јована Пламенца. Писмо се завршава сљедећим ријечима: Живјело Његовој Величанству Краљ Михаило I! Живјела Црна Гора! Живио Црногорски Народ!

²⁴⁸ О томе пише Бојка Ђукановић, н. дј., 155, наводећи да је Наталија енергично одбила жељу краља Николе да Александар Дивајн буде старатељ њеној дјеци,

намјере да заузме пријесто, па и његовог каснијег сукоба са краљицом Миленом, налази се у одредбама црногорског устава на којима је овај тврдоглаво инсистирао, што је страна заинтересована за сукобе унутар црногорске емиграције вјешто користила. У сваком случају, како смо раније навели, послије првобитног повлачења усљед могућности избијања сукоба због тврдоглавог одбијања официра који су присуствовали сахрани краља Николе да прихвате акт о абдикацији, Данило је 7. марта 1921. године то званично и дефинитивно објелоданио у прокламацији.²⁴⁹ У тој прокламацији, која је сачувана у верзији на француском језику, Данило наводи разлоге ове своје одлуке, позива се на чл. 19 и 27 црногорског Устава и именује краљицу Милену за једног од намјесника Михаила.²⁵⁰ Пошто је, како смо такође навели ова прокламација изазвала негодовање и побуну официра и војника у Гаети, међу којима се проносио глас да је Данило то урадио под притиском Пламенца, овај је истом тим поводом упутио два телеграма из Милана, где се налазио. У првом стоји: *Прокламацију учинио сам ја и нико други на њу присилио ме није. Најбоље знам што радим и који су ме свешти разлоги до овога довели и за кођа се мучим и за кођа радим. За Црну Гору прије свега. Прво треба створити државу и до ње доћи. Сишница је при великој обширији ствари ко ће јој бити владар или не. Јован Пламенац је почeo ту борбу њему осјаје да је до краја ћоведе. Њему је ћоверио мој незаборавни отац владу и дужносћ нам је свијема да његову наредбу исунимо. Прејоручујем ред мир и поштовање земље у којој се налазише. Бојаш се да ће сва одговорност на вас пости и то у врло крајком времену.* Телеграм са наведеном садржином Данило је упутио Владу Зимоњићу, команданту IV батаљона црногорске војске у Гаети, који је допутовао у Сан Ремо, како би се увјерио у истинитост и мотиве Данилове абдикације, и Јовану Пламенцу.²⁵¹ Телеграм скоро исте садржине Данило је упутио команди војске у Гаети, обавјештавајући претходно Пламенца о његовој садржини.²⁵² У читавом замешатељству око пријестола, нико није ни спомињао

цитираући одговор на писмо потписано од Данила које јој је предао Дивајн: *Што се тиче документа почијисано са „Данило” – он нема никакво право да одлучује нити да почијисује штите моји синова и он је свакако последња осoba којој би дојуштила да се мијеша у њихово образовање...*

²⁴⁹ БИИ, ф 113, Радови Владимира Поповића, *Proclamation de sa majeste le roi Danilo II de Montenegro donnée le 7 mars 1921, Au Peuple et a l' Armée.*

²⁵⁰ Ibid.

²⁵¹ БИИ, ф 81, Документи Јована Пламенца, Телеграм, Милано 216–177–17–14 x 50 мин.

²⁵² Ibid, Телеграм, Милано 923 92 15 19, 15 март 1921, Пламенац се у потпуности сагласио са садржајем телеграма и замолио је Данила да телеграм исте садр

Петра, млађег сина краља Николе. Извори указују да је Михаило био избор краља Николе.²⁵³ Његова је жеља била да се дјеца књаза Мирка школују у школи Клејзмор Александра Дивајна у Винчестеру у Енглеској. У том смислу краљ Никола је оставио опоруку и у свом тестаменту: *Што се тиче мојих унука, овим именујем Алекса Дивајна који је био пријатељ и мени и мојој земљи за спасавања дјеци, и желим да буду школована у Енглеској под његовим руководством и бригом док не постану полноетни.*²⁵⁴ Дивајнов покушај да испуни завјет краља Николе показао се неуспјешним. Наime, он је у договору са Данилом пошао у Париз, где се налазио Михаило са мајком, како би преузео старатељство над њим и његовом браћом Павлом и Мануелом, прије него овај објави абдикацију. Кад је стигао у Енглеску дјеца су већ била под управом Србије. Њихова мајка, грофица Додзел, добила је апданажу од србијанске владе²⁵⁵ и није крила своје крајње нерасположење према могућности да Данило одлучује о будућности њених синова (*он је свакако последња особа којој би дојустила да се мијеша у њихово образовање*).²⁵⁶ У сваком случају, бар за спољњи свет Михаило је званично постао краљ Црне Горе, док је формално крунску власт обављала краљица Милена, која је, дошавши у сукоб са Пламенцем, уважила оставку његове владе и донијела указ (15 (28) VI 1921) о образовању нове на челу са дивизијаром Милутином Вучинићем, као предсједником владе, министром војним, заступником министра унутрашњих послова, заступником министра финансија, за министра спољних послова именован је Перо Ђ. Шоћ и Владимир Ђ. Поповић за министра правде, заступника министра привреде, заступника министра просвјете и црквених послова.²⁵⁷ Када је крајем септембра 1922. године умро предсједник владе Вучинић, Пламенац проглашава себе за законитога предсједника владе, оспоравајући краљици Милени законитост намјесништва, док Данила и Петра оптужује за шуровање са Београдом. У исто вријеме краљица именује владу на челу са генералом Антом Гвозденовићем и тако настају двије владе, међусобно сучељене, и потпуни раскол у црногорској емиграцији који се пренио на

жине упути краљици Милени у Сан Ремо, како би она могла да је саопшти официрима који су били у делегацији.

²⁵³ Илија Ф. Јовановић-Бјелош, н. дј., 157. Јовановић описује болест краља Николе и један његов разговор са Данилом: *Пошто се ја не осјећам добро и мислим да ћу брзо умријети преоручујем ту Црну Гору. Владај и таји црногорски народ па ћеш са њим моћи свашта учинити. Не будеш ли волјан да владаш преоручујем ту свој синовца Михаила да му будеш добар савјетник и помагач у његовом владању...*

²⁵⁴ Цит. Према: Бојка Ђукановић, н. дј., 154.

²⁵⁵ Ibid.

²⁵⁶ Ibid, 155.

²⁵⁷ Глас Црногорца бр. 93, Рим 26. јула (8. август) 1921, 1.

све просторе куда су се расијали.²⁵⁸ У цјелокупној црногорској драми у егзилу изгледа да нити је било краљици Милени до владања, у условима када је емиграцију разједала неслога, која је добро дошла посљедњем црногорском ослонцу, Италији, да доврши оно што је гроф обећао у Рапалу,²⁵⁹ нити се могло назад послије силно утрошене енергије да се хладној европској дипломатији укаже на неправду учињену Црној Гори. *Бивша краљица црногорска Милена желела би да пренесе кости бив. Краља Николе у Јордичну гробницу у Црној Гори негде у унущању Џрне Горе, није на Цетињу, обавјештавао је из Рима, југославенски конзул Антонијевић предсједника своје владе, преносећи оно што му је гроф рекао у Јоверију. У исход доба и сама бивша краљица желела би да напушти Италију и да се пресели у Црну Гору. Она се не би бавила Јолићком, њој је 74 године, и живела би сасвим пречувено. Ксенија и Вера не би долазиле у Црну Гору, наставља Антонијевић у свом извјештају, преносећи жељу грофа Сфорзе да ово питање влада ријеши превремено и брзо, што он мисли да би било добро за обе стране... Гроф Сфорза искрено жели да Италију очисти од Црногораца који су се овде везали са његовим највећим Јолићким петријаштвима и сваким даном да најадају у овдашњим националистичким листовима да је „Црну Гору и Црногорце издао Србима”, што брошуре пропиши њега и шаљу му анонимна писма у којима му претеће. Кад би бивша краљица ошишила, он би их скоро прешао и знайно обезоружао. Ако Пламенац овако настаниви, рекао ми је гроф Сфорза у Јоверију, он ће га пропуштати. Потом Антонијевић износи мишљење: са гледишта наших односа са Италијом несумњиво би било добра ствар да бивша Краљица Милена оде одавде јер би то Сфорзи знайно олакашало борбу с националистима и лакше би изашао на крај са Црногорцима; али не знам да ли би то било добро са гледишта садашњих још несрћених односа у Црној Гори.²⁶⁰* У сваком случају, и останак и одлазак за краљевску породицу у условима који су владали није могао донијети ништа добро. Посљедњи дани династије Петровић противали су у надању да би неко од европских моћника могао енергичније поставити њихово питање. До њих се све теже долазило, круг пријатеља се сваким даном сужавао. У јануару 1922. године, краљица Милена је писала Дивајну: *Било би ми веома драго ако би видјели гостодана Лојда Џорџа у Кану и разговарали са њим о нашој земљи.* Лојд Џорџ је одговорио да му превелика заузетост не дозвољава да га прими на разго-

²⁵⁸ Види: Д. Вујовић, *Уједињење...,* 467.

²⁵⁹ Види: Vladimir Popovitch, *Responsabilità del conte Sforza nella Questione Montenegrina*, Roma 1921.

²⁶⁰ AJ, 334-12-33, Антонијевић – Предсједнику, Строго поверљиво, Рим, 20 јула 1921.

вор, иако је у исто вријеме имао времена да прима младе новинарке за комичне интервјује.²⁶¹

Нешто више од дviјe године послије свога мужа, умрла је и краљица Милена (16. марта 1923). Сахрањена је у Сан Рему, поред свог мужа. Њихова кћерка краљица Јелена је тада послала пет мермерних плоча, од којих је направљена рака око њихових сандука.²⁶² Датум смрти краљице Милене појединачни аутори сматрају крајем династије Петровић.²⁶³ Име ове династије поново је на кратко било актуелно 1941. године, када је Михаило Петровић одбио понуђени пријесто Црне Горе под патронатом италијанских фашиста.²⁶⁴

Šerbo RASTODER

THE PETROVIĆS IN EXILE-TWILIGHT OF A DYNASTY

Summary

In this work the attempt has been made to interpret more comprehensively, based on original historical sources, destiny of the dynasty Petrović in the light of Serb-Montenegrin relations, or more precisely Yugoslav union in 1918. Among all dynasties that vanished at the end of the First World War, the family Petrović was the only one that was engaged in the war on the side of allies and the only one that was not succeeded by a republican authority. Among all allied kings forced to leave their country, only Montenegrin King Nikola I did not return home from exile, primarily owing to policy of great powers, especially France, thus sacrificing destiny of a small Balkan country to the project of creation of the Yugoslav state on the ruins of Habsburg Empire. In spite of the fact that up to the present day the location of the Petrovićs' archives for the period after 1916. has not been ascertained, numerous indirect evidences clearly indicate relatively precise position of the last member of the Petrović family and his descendants in exile with reference to changes that resulted through creation of unified Yugoslav country and European policy in which there was no place for the Petrović

²⁶¹ Бојка Ђукановић, н. дј., 159.

²⁶² Илија Ф. Јовановић-Бјелош, н. дј., 164.

²⁶³ Michel Sementery, *La descendance de Nicolas I roi du Montenegro*, Bezanson 1985, 20.

²⁶⁴ Види више: Радоје Пајовић, *Контарареволуција у Црној Гори, чешнички и федералистички покрет 1941-1945*, Цетиње 1977, 35, 47, 68-71; Ђуро Вујовић, *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941-1945*, Подгорица, 1997, 28. Аутор наводи ријечи грофа Ђана записане у дневнику: Принц Михаило, онај који је имао да обнови црногорско првостолје, отворио је своје срце конзулу Сера ди Касано. Он неће ни да чује да се компромитира, јер је увјeren да ће Италија и Њемачка на крају добитиши шешине баштине, па закључује да је свако решење пролазно и привремено.

dynasty. Decisions adopted at the Podgorica Assembly in November 1918. dethroned the dynasty Petrović and it was prohibited to return to the country. Trusting in guarantees given by Great powers confirmed on many occasions by major officials of Great powers (Pichon, Poencare, Wilson) and the fact that not a single Great power country recognized the decisions adopted by Podgorica Assembly, entire policy that King Nikola employed up to his death (in March 1921) was to persuade the Allies to meet their promises for his return to Montenegro and setting up legal authorities. On the other hand, Great powers, and that goes especially for France, placed Montenegrin issue in the context of the project of creation of the Yugoslav state and resolving Adriatic issue. In that sense convenient opportunity was sought to recognize the policy of fait accompli or more precisely annexation of Montenegro by Serbia. For that particular purpose, parliamentary elections in the KSHS held in November 1920. were interpreted as acceptable democratic formula for expressing will of people in Montenegro for the project of Yugoslav union. Soon after that followed break of diplomatic relations by France, withdrawal of French officials from the Montenegrin court and immediately after that the same example followed Great Britain what was preceded by Rapal Peace Treaty concluded between KSHS and Italy (November 1920), what in fact proved that this country as well used Montenegrin issue as a stake in bargaining at diplomatic table. Thus, the project of unconditional union that was favoured by official Serbia finally gained international verification, while the policy of conditional (confederation) union favoured by Montenegrin King and emigrant government was actually doomed to defeat because all mechanisms of power (political, military, financial) were in hands of others. The only resource that was left to the dynasty Petrović was to recognize newly created conditions and solve their status through direct and indirect agreements with the Karadordevićs' court and Yugoslav government. With a view that all their property was confiscated, what also make a precedent because the act of confiscation was pertinent to revolutionary movements, solution for social-economic status of the family Petrović (heir of the throne Danilo, Knjaz Petar, daughters Ksenije and Vjera, then Mirko's sons, one of which Mihailo succeeded the crown after abdication of Danilo in 1921.) was found in such a way as not to question decisions of Podgorica Assembly and at the same time to pay to the heirs the appanage at the value amounting the same as the property confiscated from them. Payment of the appanage commenced in 1927. although certain former heirs such as Knjaz Petar were provided with considerate financial assistance from Belgrade court. Precise analysis of position and behaviour of the last Montenegrin King Nikola I clearly indicates that their basic preoccupation was directed to solving their material status and that in time they became loyal to the dynasty Karadordević and newly created Yugoslav state.

